

III. ИСТОРИСКИ СПОМЕНИЦИ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

1) АНТИЧКИ СПОМЕНИЦИ

ОД Н. ВУЛИЋА

Јужна Србија је веома богата у археолошком погледу. По обилатости старина из времена пре доласка Срба у те крајеве, она спада међу прве области наше земље. Тако рећи на сваком кораку од Скопља до Бевђелије и од Охридског Језера до Кочана наилази се на трагове прастарог живота. Ти остаци од некадашњих култура врло су знатан извор за познавање најраније историје наше земље. А понекад њихова је археолошка вредност неоцењива.

Из најстарије данас науци познате културне периоде, такозваног палеолитика или старог каменог доба, кад човек није знао ни за кућу, ни за сточарство, ни за земљорадњу, ни за грнчарију и кад је правио алат и оружје углавном од камена, који није умео брусом да глача, у Јужној Србији досад није нигде нађено никаквог трага. То не значи да у тој периоди ти крајеви нису били насељени. Остаци из палеолитика уопште су ретки. У нашој земљи нађени су свега на два-три места.

Напротив, из такозваног млађег каменог доба, неолитика, кад људи живе по селима, кад знају за све данашње домаће животиње и обрађују земљу, кад, истина, још увек употребљавају камен за алат и оружје, али му сад дају облик глачањем, а не ломљењем, многобројни су нам трагови познати. Особито у околини Битоља има знатних остатака из тог доба. Ту се налазе, на пр. код села Кравара, Оптичара, Новака, Мецидли и др., повеће хумке од земље, такозване »тумбе«, које у ствари нису друго него насеља неолитска.

Исто тако, познато нам је и бронзано доба, које је дошло после млађег каменог, и које је могло трајати од 2000—1000 год. пре Хр. Неке »тумбе« из битолске области, као она код Рибараца, Карамана и Бача, изгледа, из те су периоде. Предмета из овог доба нађено је још понегде у Јужној Србији.

Треба, међутим, приметити да је преисториска периода, тј. доба пре Грка и Римљана, у Јужној Србији слабо проучена. Тиме

се сигурно једино има објаснити и то што у њој нигде није нађено трагова из гвозденог доба, које настаје после бронзаног. Није нимало вероватно да Јужна Србија није познавала и ту »гвоздену« културу. Кад једном преисторичари буду проучили пажљивије ове крајеве, несумњиво ће се видети да је ова област наше земље, као и остале, пуна преисториских остатака.

Који је народ живео у ово преисториско доба у Јужној Србији? Ко су носиоци неолитске културе, то ми не знамо. Не знамо ни њихове расне особине ни језик којим су говорили. Напротив добро познајемо племена која су живела у тој области у бронзано доба па све до историских времена. Она су сва била по језику па сигурно и по крви сродна. Сва су припадала такозваној индоевропској језичкој групи, којој припадају готово сви данашњи европски језици па и наш.

Вредно је да се упознамо у неколико речи с тим прастарим народима Јужне Србије. На северу од Велеса живели су Дарданци, који су се протезали све до Књажевца. То је био храбар народ који је свом јужном суседу Македонији задавао много јада. И Римљани су водили крваве ратове с њима. Дарданци су за једно време имали и своју државу. Јужно од њих било је племе Пеонаца. Данашњи Битољ се налазио у земљи Линкеста. На обалама Охридског Језера живели су Дасарети, а око Кичева Пенести. Поред осталих племена, у Јужној Србији морало је бити и доста Трачана, који у маси живе источно од Јужне Србије до Црног Мора.

Ми познајемо и велики број имена градова из тога предгрчког и предримског времена. На Црној Реци биле су вароши Стибера, Дериоп, Алкомена, Стоби (дан. Градско); на Вардару Антигонеа, Стене, Иуменија, Сцири (код Скопља) и др.; на путу Струга—Битољ: Патре, Лихнид (Охрид), Бруцида, Скиртијана, Ницеја, Хераклеја (Битољ). На месту данашњег Велеса била је Билазора, код Штипа Астибус, негде код Скопља (или на месту самог Скопља) Таурезијум, место рођења славног византиског цара Јустинијана. Ускану ваљда треба тражити код Кичева, а тврђаве Оенеј и Драудак код Тетова и Гостивара.

Највећи део данашње Јужне Србије потпао је под Римљане 146 год. пре Хр. Цела област јужно од Велеса, с Прилепом, Битољем, Охридом, постали су онда саставни део римске државе. Крајеви који се налазе северно одатле, са Скопљем, дошли су под римску власт много доцније, око Христовог рођења.

Из времена које настаје од средине II в. пре Хр. познајемо ми врло велики број споменика и других старина. Они се налазе или у музејима, особито у Скопљу, или у приватним збиркама и на разним местима у Јужној Србији. Знатан део тих предмета нађен је на површини земље, многи су пак откопани. У Јужној Србији после ослобођења вршена су на разним тачкама и археолошка систематска откопавања, која су дала врло знатне резултате.

Захваљујући нашим археолозима ми знамо за читав низ грчко-римских насеља која се налазе под земљом. На то указују опеке, малтер итд., који се налазе на тим местима по њивама, даље зидине

на које сељаци наилазе кад ору, или многобројни споменици који се у околини налазе. Утврђено је да се таква насеља налазе код Марковог Града, у Ореховцу, Трапу, Беловодицама, Пупурсу, Су-

Музеј Јужне Србије

Деметра, богиња плодности (Суводол, срез битољски).

водолу, Витолишту, итд. Код Чепигова вршено је и једно археолошко ископавање које је открило зграде на великом простору

Особито много камених споменика има у Јужној Србији. То су натписи, статуе и рељефи. Има их на стотине. Лапидаријум (збирка камених споменика) скопског музеја спада међу најбога-тије лапидарије у нашој земљи. Ови камени споменици претстављају свакако главни извор познавању античке историје Јужне Србије.

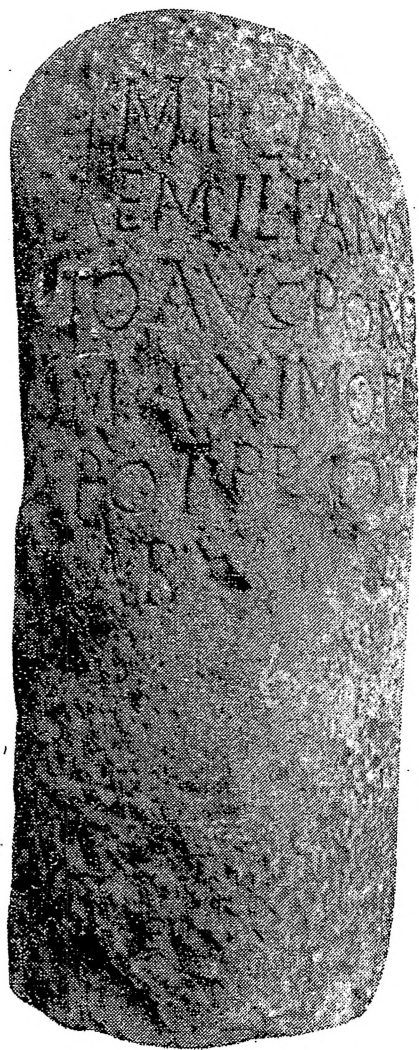
Натписи су писани грчки или латински. У Јужној Србији није нађен ниједан споменик исписан неким домаћим језиком. Неће се ваљда никад ни пронаћи. Ко је хтео да пише у тим крајевима, морао је да пише или грчки или латински. И, углавном, јужно од Велеса писало се грчки, а северно одатле (дакле Скопље) латински. Тако су у Јужној Србији постојале две језичке зоне и граница између њих пролазила је отприлике преко данашњег Велеса.

По садржини, ови натписи су обично вотивни, посвећени неком богу, или надгробни. Захваљујући првима ми знамо која су божанства имала своје култове у овим крајевима и којим су се боговима молили наши некадашњи »Јужносрбијанци«. Ту су, наравно, у већини грчки и римски богови: Зевс и Јупитер, »олимписки«, »највиши и најбољи«, ту Хера и Јунона, »царица«, па онда Аполон и Меркур, Марс и Херкул, Дијана и Артемида, Дионис и Либер, бог вина, Минерва, Нептун и Немеза, Ескулап и Хигија, па онда Силван, генији разни и др. Поред тих чисто грчких и римских богова налазимо и разне стране богове који су имали свој култ у целој римској држави: Епону, галску богињу коња, Сераписа, мисирско божанство, Долихена и особито — Митру. Митра је био првобитно персиски бог. После се он сусреће по целој римској империји. Виђамо га и код нас свуд. У Јужној Србији нађени су његови храмови код Прилепа и код Куманова. Напоследку, било је у Јужној Србији и домаћих богова. Видимо да нека од урођеничких божанстава нису била заборављена ни у римско доба. Тако се један Аполон у Трескавцу зове »Етеудан«, сигурно домаћи надимак. У Качанику на једном натпису помиње се трачки бог Збелтиурд. На Плетвару, код Прилепа, урезан је у стену натпис посвећен богу Змају (Дракон), а недалеко од Велеса налази се натпис посвећен »Змају« и »Змајевици«.

У Јужној Србији је било неколико градова уређених на римски начин. То су муниципије и колоније. Такви су градови били Scupi (Бардовце код Скопља), Ulpiana (данашњи Липљан), Stobi (Градско). Из натписа ми сазнајемо за многе појединости о њиховом уређењу. Видимо да су и овде као и у другим таквим римским градовима управљали разни општински часници: дуумвири (претседници), декуриони (одборници), квестори (благајници). Ту су живели и разни свештеници: аугури, аугустали (за култ цару, који се сматра за бога) итд. Видимо какво је становништво по пореклу: осим домородаца и Грка, има и Трачана, странаца из далеког Истока (један из Берита у Феникији, други из Антиохије, трећи из Арабије итд.).

Поред тих римских градова било је и градова које су домо-роци уредили на свој начин. За неке од тих градова ми сазнајемо

први пут из натписа. Тако се близу Велеса помиње један град Агреста, у Мориову »савез Достонеја«, а код Владиловаца »савез« Неаполис. Овакви градови имају друкчију управу. У Охриду (Лихнидус) помиње се једанпут један комархон, »управник коме« (општине), други пут »простат« (претседник). Грчки натписи знају за »булу« (општински одбор), »булеуте« (већнике), »политархонте« (управнике вароши).

Римски миљоказ.

Музеј Јужне Србије
Ара посвећена богу Митри

У Јужној Србији у римско доба није било војске. Римљани су трупе држали само у пограничним провинцијама. Али се на натписима нађеним у Јужној Србији помене по неки пут и нека трупа или официр или војник. Тако се помињу легије VII и IV, које су имале своје гарнизоне код Београда и код Костоца (близу Пожаревца). Помињу се особито ислужени војници, ветерани. У Скопљу су ветерани нарочито насељавани. Овде ваља споменути

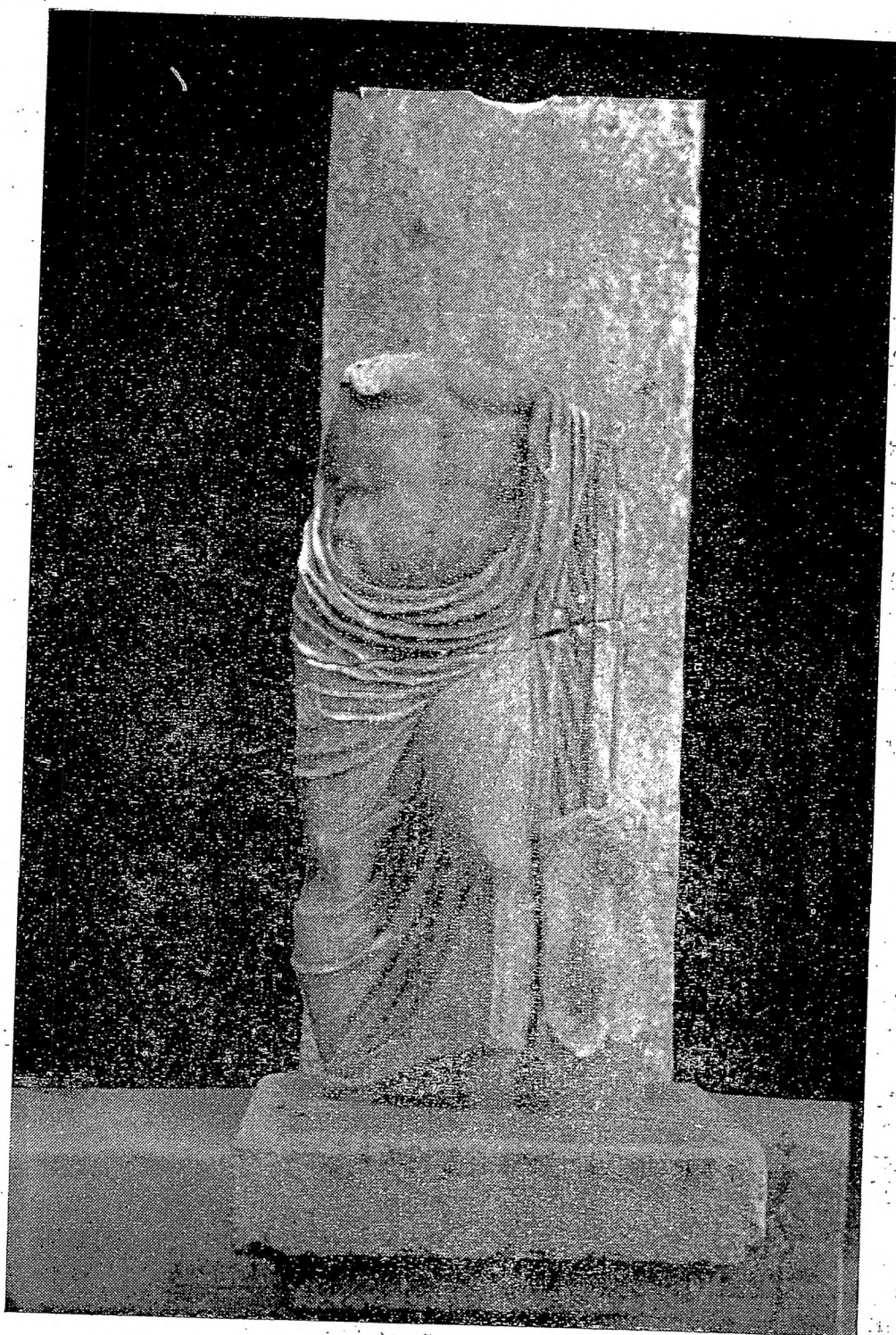
тзване »бенефициарије«, који су имали службу данашњих жандарма у жандармериским станицама. Једну такву станицу бенефициарија налазимо код данашње Косовске Митровице.

Наравно, неке од досад споменутих података ми налазимо на надгробним натписима. Из њих сазнајемо и вазда других појединости. На сваком од њих има бар по једно лично име. Та имена нам казују шта су ти људи били пореклом. Видимо да су домороци постајали Грци или Римљани или да су се Грци романизовали. Римљани имају три имена: име, презиме и надимак (Гај Јулије Руф). Врло често сусрећемо римска обична презимена Аурелије, Елије, Антоније, Јулије итд. Грк свом имену додаје очево име (Дионисије Диоскуридов). Ако се Грк романизује, његово име постаје надимак (Аурелије Диоген). Интересантна су имена домородаца: Андин, Бирдијон, Сита, Лика, Местила, Дуле, Парамон итд. Наравно често се на надгробним споменицима уз име каже занимање покојника, ближе околности смрти и др. Неки су надгробни натписи у стиховима, неки написани вулгарном грчком ортографијом.

Далеко би нас одвело кад бисмо хтели побројати шта нам све кажу грчки и римски натписи Јужне Србије. Задовољићемо се да споменемо да су неки од њих по садржини врло интересантни и за познавање античке прошлости од значаја. На једном споменику у Белој Цркви имамо одлуку општине града Алколоне да прима легат неког свог грађанина од 1000 денара с тим да сваке године од интереса на ту суму један кварт закоље као жртву јагње и петла и принесе богу колача и сувих смокава на пијаци, а друга три кварта да принесу исту такву жртву на олтару који је сам дародавац подигао. У решењу се додаје да ће се новац дати наследницима тестатора и њиховим наследницима ако се тако не буде радило.

Сличан је други натпис који је био подигнут у суседној вароши Дериопу. Ту синовац једног мештанина изјављује пред сакупљеним општинским одбором да је његов стриц оставио 1500 денара под условом да се од камате прославља сваке године рођендан једног његовог јамачно добротвора. Тај ће се дан прославити на тај начин што ће се за народ приредити ручак. И овде се додаје да се остављени новац не сме ни на шта друго трошити.

Неколики грчки натписи говоре о уступању робова храмовима. Јунија Аурелија поклања богињи Пасикрати (»Свемогућој«), која је имала култ у Суводолу код Битоља, своју ропкињу и додаје да ће онај који би је украо морати платити »светој благајни«, дакле храму, 50.000 денара. Сличан је натпис који нам каже да је истој богињи један њен роб дао на послугу »свог сина и роба« Филипа, кога је купио на тргу; ропче ће остати у богињиној служби до своје смрти. Тако је исто опет нека Аурелија дала у службу некој богињи чије име не знамо своје ропче Сиријона за цео живот, а по богињиној заповести. И овде се прети новчаном глобом, која ће се положити храмовској каси.

Млади Зевс (Нерези, — околина Скопља).

Музеј Јужне Србије

У Трескавцу се налази један натпис који нам каже да је нека жена ослободила своју ропкињу Јелену и своје ропче »Голуба« као и њихове потомке. А она је то учинила на тај начин што их је уступила богињи Артемиди Ефеској. У Подмолу пак нађен је други натпис из кога видимо да су две робинје, мати и сестра, посветиле Аристу (»Најбољу«) Афродитиним игуманијама. Оне су је тако »уграбиле« из овог света и поклониле оном свету. А учиниле су то зато што је богиња Венера желела да Ариста живи с њом у истом храму.

Поменућемо још два-три интересантна натписа из Јужне Србије. На једном се говори о грађењу или о поправци неких путова и о неком непознатом племену Антана које треба да поднесе трећину трошкова за те путове. Из једног другог натписа видимо да је једна римска угледна породица имала на Косову Пољу велика имања. Напоследку, на једном стубу који је нађен у Стобима (Градско) читамо како је један Јеврејин, »отац синагоге« (тј. јеврејске општине у Стобима) сазидао поред јеврејског храма неке »конаке« и трпезарију за верне. Он је задржао право да на горњем спрату станује, и онај који би га одатле истерао имао је да плати огромну казну од 250.000 денара. Та глоба положила би се »патријарху«.

Осим натписа у Јужној Србији нађено је још много других знатних споменика. Тако је на пр. нађено доста статуа, статуица и рељефа. На првом месту ту је статуа која претставља Атину нађена код Битоља на месту где је била стара Хераклеја. Ова мермерна статуа знатна је по томе што доста верно копира чувену Атину Партенос (»девојка«) коју је био израдио од злата и слонове кости највећи стари вајар Фидија. Она се сад чува у Музеју кнеза Павла у Београду. Рељефима су често украшени натписи, надгробни и они који су посвећени боговима. На надгробним обично су претстављени покојници. Али имају на њима и друге слике: Херкул »који прати душе на онај свет«, Амор и Психа, идеални љубавници, даћа, коњаник, лов итд. На другим споменицима видимо рељефе који претстављају разна божанства: Атину, Дијану с кошутом, бога Митру како убија бика, Диониса са Зевсом и Херкулом, Ескулапа, Кибелу с пантером, Пана, Парке, Херкула који дави лава, Диоскуре с коњима, Баха у пратњи »веселих« људи, и трачког коњаника, који се особито често налази у Бугарској. Један леп пар рељефа налази се у Охриду; на њему су претстављене музе и бахантска сцена.

Као што је напред споменуто, у Јужној Србији извршена су после светског рата неколика систематска археолошка раскопавања која су имала значајне резултате. У Требеништу код Охрида отворено је неколико гробова из VI века пре Хр. с веома богатом садржином. Ту су за време рата Бугари нашли седам таквих гробова и предмете у њима однели у Софију, где се сад чувају у Народном музеју. После рата откривено је у истом архајском гробљу још шест »кнежевских« и много сиромашних гробова. У првима је било пуно злата, сребра, ћилибара, лепих стаклених судића и дивних предмета од бронзе. У београдском музеју могу се видети две

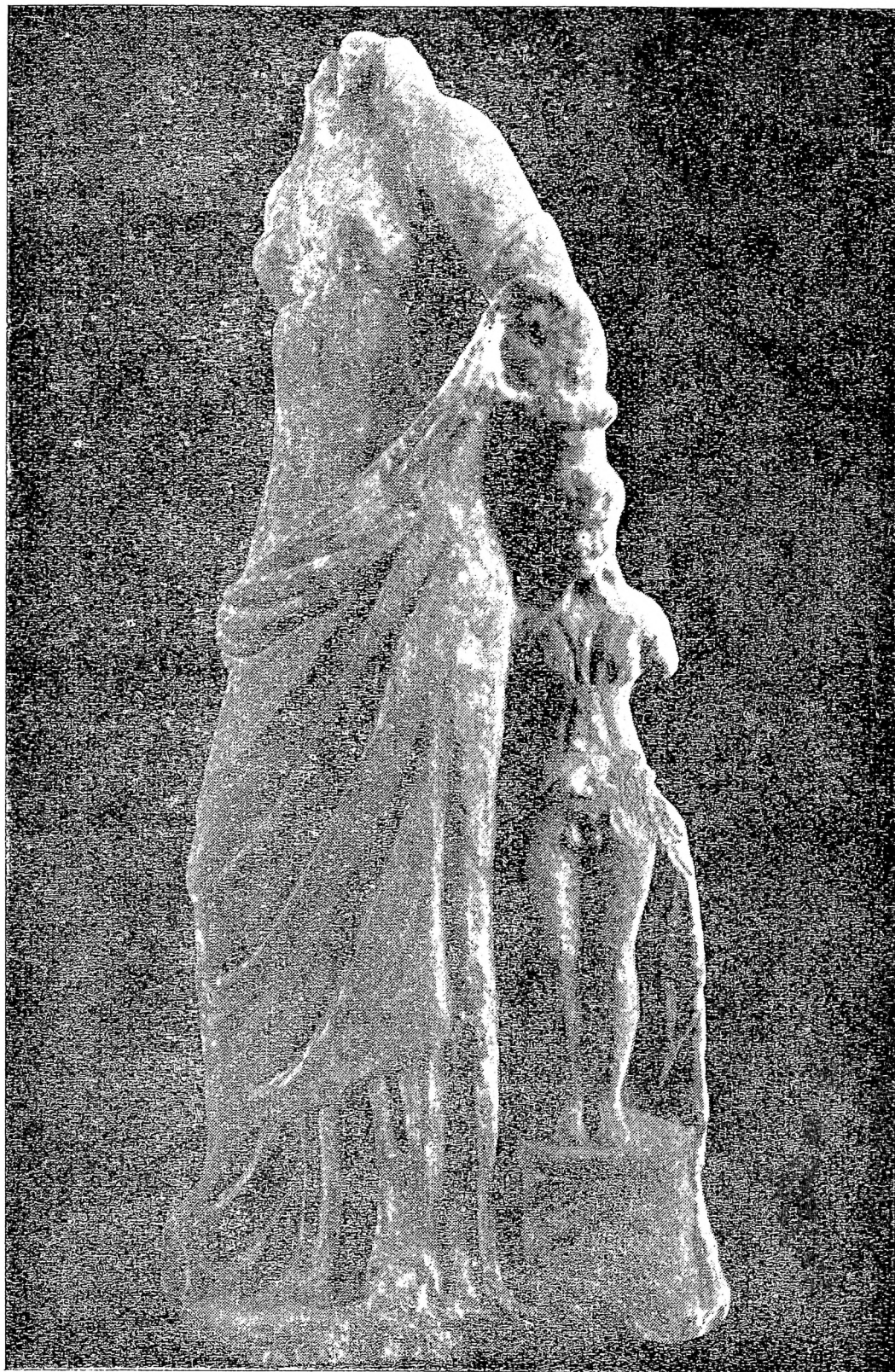
Музеј Јужне Србије

Споменик Јупитеру и свима осталим боговима и богињама
(Лапље Село — Приштина).

маске од чистог злата, с интересантним орнаментима, две златне сандале с гравуром која претставља сфинге, медузе и неке дуго-врате птице, слично украшену рукавицу, такође од злата, један елегантан рог за пиће, великих димензија, од масивног сребра с позлатом, неколико пехара, такође од сребра и такође позлаћених, једно »ченгеле« од тешког сребра, два особито лепа судића од шареног стакла, пуно разних игала од сребра, наруквица од сребра итд. Али најлепши јесу један шлем, један кратер (суд за мешање вина с водом) и два треношца, све од бронзе. Шлем има фин облик и фину патину. Он је украшен с два коњаника од злата и једном сценом из животињског света, опет од злата. Кратер има две изванредно лепе дршке, раскошно орнаментиране, и у рељефу израђена четири нага коњаника на коњима у галопу. Особити архајски рад. Тај кратер стајао је на једном високом треношцу који није мање уметнички израђен (медузе, четвороножне животиње, орнаменти). Веома је леп и други треножац, украшен с три лица која леже на дивану са зделом у руци, с три коња (само предњи део) и с три мала лава. Врло сличан треножац налази се у берлинском музеју. Ови предмети од бронзе сигурно су грчки рад и импортирани су у Требениште. Ова некропола, поред осталог, открила нам је то да је већ тако рано било трговине између старе Јеладе и крајева око Охридског Језера. Једна фина статуета од бронзе која претставља Менаду и која је нађена у Тетову доказ је да су уметнички грчки производи у то доба допирали трговином и дубље у Југославију.

Сјајне резултате дало је и откопавање у Стобима које је вршио од 1924 кроз низ година београдски музеј. У Стобима је откривено и делом раскопано позориште из ваљда II в. по Хр. Седишта су од белог мрамора, а позорница од белог и црвеног. Стоби су имали и велелепну базилику. То је највећа црква ранохришћанског доба (сазидана је око 500 г. по Хр.) у Југославији. Базилика је била тробродна, имала је нартекс и апсиду с криптом у којој се чувале мошти свеца. Грађевина је била саграђена с необичним богатством и раскоши. Унутра је била сјајно мрамором инкрустирана. Архитектоника орнаментика била је у криптом и пресбитеријуму сјајна. Свод апсиде је био покривен стакленим мозаиком. Дивни мозаици били су и на поду (у нартексу су добро очувани). Зидови су били покривени живописом. Необично су лепе плоче изрезане à jour, капители (неки украшени пауновима), а од свих архитектоних комада истиче се својом лепотом амвон. Нађен је и натпис епископа који је цркву подигао. Најлепши камени украси ове базилике налазе се сад у београдском музеју.

Поред позоришта и базилике, откопане су још многе друге грађевине у овој *цвешној* вароши Јужне Србије. Једној огромној згради, која има пуно просторија, дали су откопачи име »Партенијеве палате«. Друга је можда првобитно била јеврејска синагога, а после је преобраћена у хришћански храм. У њој је нађен драгоцен грчки натпис о ком је било напред говора. Ова грађевина

Афродита и Пријап.

Музеј Јужне Србије

захвата простор од 2400 кв. м. Стобске зграде биле су, судећи по откопаним зградама, често веома раскошно зидане: имале су велике перистиле, басене од белог мрамора, уметничке мозаике, водоскоке, патосе од мраморних плоча, стубове украшене лепим капителима и консолама од белог мрамора, које су носиле колонете, нише покривене од стакленог мозаика за уметничке статуе.

Откривена је и једна градска капија, која чини велики утисак на гледаоце. Кроз њу је пролазио пут који је водио изван града у гробље, а унутра ка форуму. С обе стране улице били су тро-

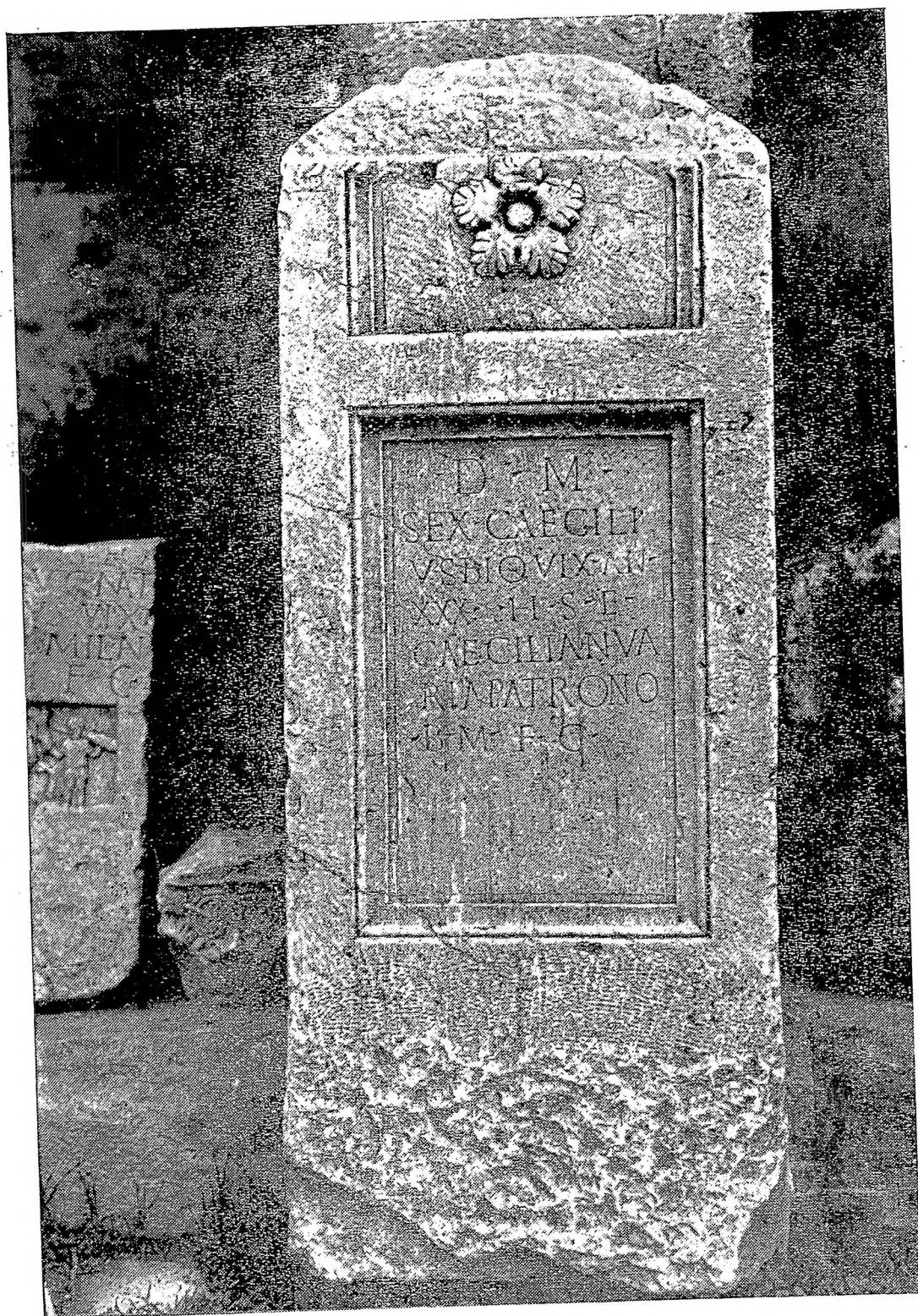

Музеј Јужне Србије

Парке пред улит човечјег живота (Ореховац—Прилеп).

тоари покривени озго и са стубовима споља. Форум је имао полу-кружни облик и био је поплочан великим каменим плочама. Око њега виде се трагови тримова какви су били на тротоарима. На овој улици и на тргу налазе се још постоља за статуе које су служиле као украс.

Извесни предмети нађени при овим ископавањима спадају међу најлепше ствари које имају југословенски музеји. Такви су на пример бронзани кипови два сатира, од којих један игра а други свира,

Музеј Јужне Србије

Један римски надгробни споменик.

Један је од њих већих размера, а бронзане статуе већих размера ретке су у свету. Сваки музеј био би срећан да има ова два сатира. У Стобима су нађени и други вајарски производи, од мрамора, од уметничке вредности.

Музеј Јужне Србије

Глава младог мушкарца (грчки рад из Трикрста, ср. прилепски).

Напоследку, једно знатно археолошко ископавање извршено је последњих година у околини Скопља. Ту је пронађено и делом

откопано велико позориште римске вароши Scupi, која је дала име данашњем Скопљу. То је позориште имало велике размере (скена има око 100 м у дужину, а простор за гледаоце захватао је око 100×25). Гледалиште лежи на коси једног брдашца и једним

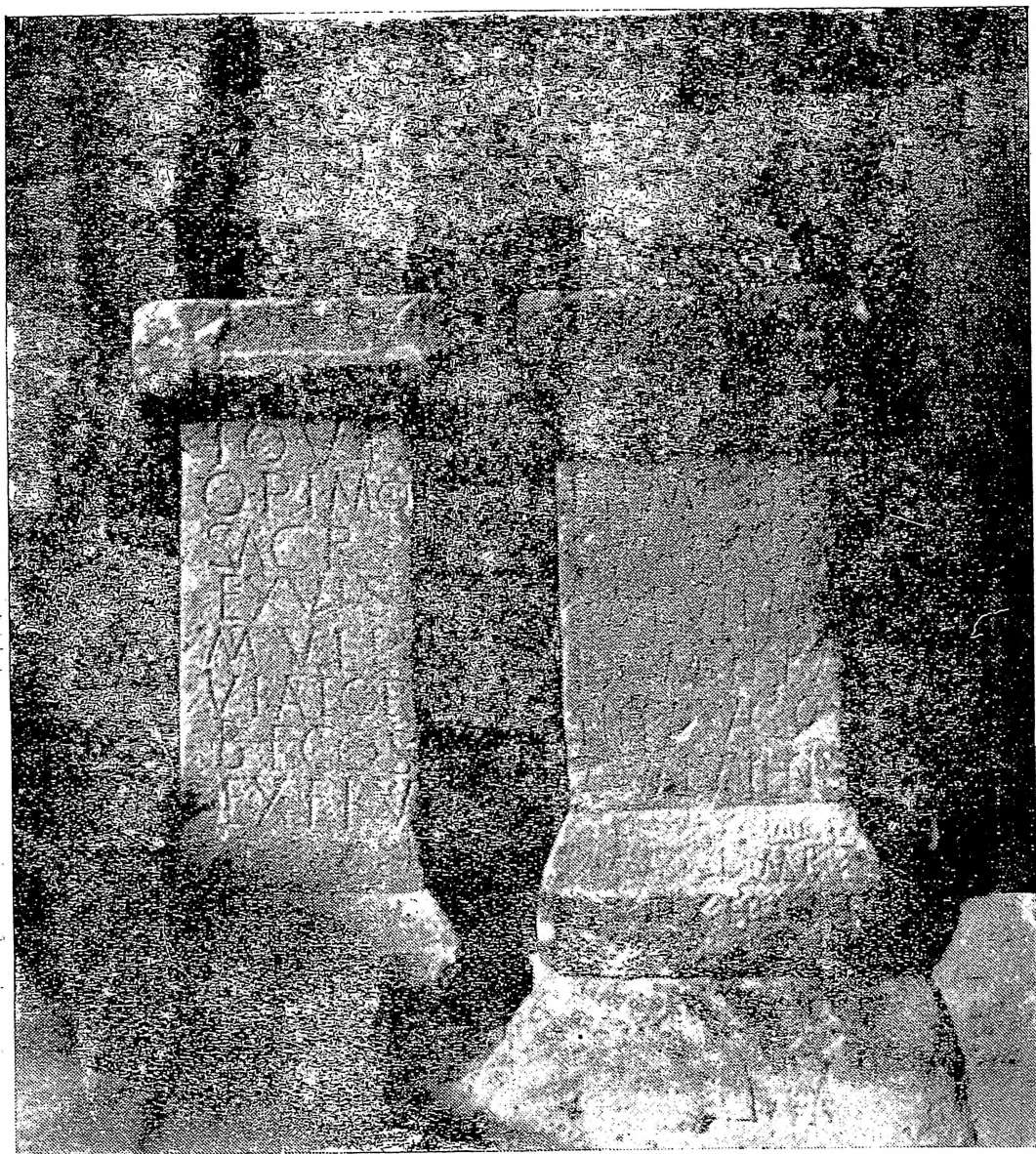

Музеј Јужне Србије

Једна грчка ара (Охрид).

великим сводом подељено је на два дела. Доњи део овог простора за гледаоце почивао је на сводовима, који су служили као супструкције. Сцена је на средини имала велики ходник који је из

оркестра водио изван позоришта. Откривени су и побочни уласци за публику. Унутрашња фасада сцене била је бар 12 метара висока и имала је бар два спрата. Она је била необично богато украшена. Један део је био инкрустиран разнобојним каменим плочама. Као украс, даље, служили су стубови с капителима, консоле, архитрави итд. Скупско позориште порушио је 518 г. по Хр. страشان земљотрес. Онда је и варош напуштена, а њени становници преселили су се у данашње Скопље. Позориште је послужило онда

Музеј Јужне Србије

Споменици посвећени Немези, богињи правде (Кос. Митровица).

као мајдан камена за грађење нове вароши. Зато је оно сачувано у доста рђавом стању.

Понављамо што смо у почетку рекли: Јужна Србија је веома богата остацима античких и ранијих, преисториских, култура. Чо-

век наилази на сваком кораку на грчко-римске споменике и у сиромашним крајевима, као што је на пр. кавадарска област. Будућа испитивања откриће још много археолошко благо у тој класичној

Споменик трачком богу Збелтиурду (Качаник).

Музеј Јужне Србије

нашој области. Особито се важним резултатима треба надати од систематских откопавања.

2) ВИЗАНТИСКИ СПОМЕНИЦИ

ОД ФРАНЦА МЕСЕСНЕЛА

Најстарији хришћански споменици у данашњој Јужној Србији, уколико су сачувани и после честих варварских најезда током историје, јесу већином црквеног значаја. Старохришћанске базилике у старим градским насељима постепено ископавају и публикују наши археолози тако да ће бити први период хришћанске архитектуре ускоро довољно познат. За сада археологија је открила тробродне базилике у Стобима, у Паликури, у Скупи (Скопље), у Хераклеји (Битољ), у Доленцима, у Суводолу, у Царичином Граду код Лебана итд. Ови споменици, које не можемо убрајати у типично византиску уметност, ипак су утицали и на форме каснијих цркава те их ваља споменути бар као почетне типове једне разрађене уметничке традиције. Архитектурна форма старохришћанских цркава није се могла увек тачно установити нити реконструисати, али у главном је њихов основни распоред сталан: ради се о тробродним базиликама са једном апсидом, са нартексом и са емпорама. Скоро у свим случајевима стубови деле бродове и носе емпоре, једино у Суводолу то чине четвртасти, зидани, пиласстри. Уз архитектурне остатке иду и скулпирани фрагменти, као делови олтарних преграда (претеча каснијег мермерног иконостаса), капители стубова, емпорске ограде и слично. Од сликарства на зидовима није се сачувало скоро ништа, ако изузмемо доста просте зидне декорације у нартексу стобиске бискупске цркве. Зато су нам послератне године донеле неколико мозаичких патоса, са биљним, животињским и геометријским мотивима, према времену постанка. Такви патоси су у Стобима, у Суводолу, у Октиси, у Доленцима и у Хераклеји. И они припадају периоду старохришћанске уметности, на прелазу у рановизантиски стил.

После великог земљотреса г.518, којом су приликом страдале све веће македонске вароши, а нарочито Стоби и Скупи, градио је византиски цар Јустинијан нови град Јустинијану Приму, чије место још данас није сасвим тачно утврђено. Многи археолози мисле да је ова варош стајала на месту данашњег Скопља. Византиски хроничар Прокопије у своме делу о Јустинијановим грађеви-нама говори и о зградама Јустинијане Приме, спомиње нови водовод и велики број цркава. Од цркава тога времена за сада нема ни

трага, али једини водовод, који се може датирати у рановизантиско доба, налази се на периферији Скопља.

Тај водовод, који у народу носи име »Римски водовод«, служио је снабдевању водом из Скопске Црне Горе онога дела данашње вароши која се налази источно од Душановог града. На педесет пет сводова још до Светскога рата прелазила је вода преко једне долине између огранака Скопске Црне Горе и Душановог града. Водовод је грађен на квадратним темељима од тесаног камена и опеке, чија је висина удешена према положају на терену. Лукови су грађени од опеке, а између два лука увек се налази по један мањи отвор. У базама су узидани стари фрагменти и римски натписи. Облик мањих отвора није једнак: већина је округла, али има и шиљатих, што је последица честих преправки водовода у време турске владавине. Водовод је један од ретких сачуваних рановизантиских профаних грађевина, па и данас привлачи велику пажњу.

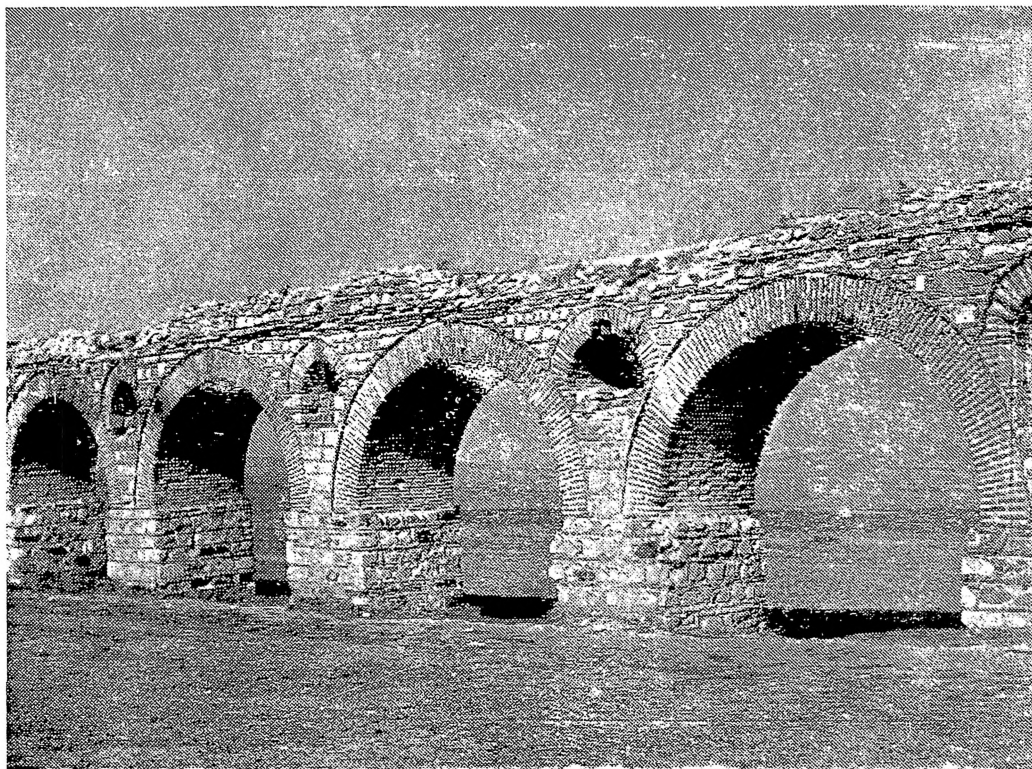
У наредним столећима Јужна Србија јесте терен где се одигравају крваве борбе и пљачке. Варварски народи надирући са севера, готово су уништили стару римско-хришћанску културу и нарочито црквене грађевине, чији остаци, са траговима насилнога разорења и паљевине, јесу предмет модерног археолошког ископавања. Током IX ст. цео источни Илирик освојили су Бугари, а већ почетком XI ст. постепено освајају ову територију Византинци. Настају честе борбе и земља мења господаре: кратко време је у рукама великог жупана Немање, касније опет долази под власт византиску, бугарску, епирску, док је коначно, крајем XIII ст., не освоји српски краљ Милутин.

Према сачуваним грађевинама из овога времена дозвољено је тврдити да је читава уметничка култура тога доба потпуно византиска. То није ни чудо, јер даље од IX ст. преживљава грчко-византиска култура своје велико васкрсење. Поново оживљава интересовање за стару књижевност и уметност, а црква, чија је организација млада и експанзивна, окупља значајне стваралачке снаге својих уметника и ствара нову архитектуру и сликарство. То су споменици, који нам данас претстављају у суштини византиску уметност. Источна црква није градила само у својим метрополама, него и у провинцији, а нарочито у словенским крајевима, где је поред чисто црквених циљева имала и јелинизаторске задатке.

На прелому X и XI ст. велики део данашње Јужне Србије сачињавао је територију државе цара Самуила, дакле једне словенске творевине. Самуило је био велики пријатељ црквене уметности, а развалине његових грађевина на острву св. Ахила на Преспанском Језеру уверавају нас о извесном монументалном осећању. Ако стилски анализирамо Самуилове творевине долазимо до сазнања да његово доба у културном и уметничком погледу не претставља ни најмању словенску оријентацију, него да је у целини примило византиску црквену културу. Као у државној, тако су и у црквеној јерархији намештени Словени, али је њихов рад под чистим византиским утицајем. Нажалост, нису сачувани најстарији

црквени споменици грађени од словенских мисионара Климента и Наума на обалама Охридског Језера, крајем IX ст. Манастир св. Пантелејмона, резиденција Климента, одавно је срушен, а на његовом месту стоје рушевине цамије Имарет. Манастир св. Наума, задужбина Апостолава, постоји и данас, али је само један део темељних зидова оригиналан, док је остала спољашност настала у XIII ст.

На територији данашње Јужне Србије, према записима и историским подацима, у византиско време био је велики број цркава и манастира. Већина њихових значајних грађевина није сачувана јер

Фот. Музеја Јужне Србије

Сл. 1. — Скопље, византиски водовод.

су нестале делимично у разним ратовима, а делимично су касније обновљене и президане. Није наша намера набрајати све византиске грађевине али ћемо ипак споменути бар главне задужбине и манастире.

Само Скопље, у коме данас бадава тражимо споменике старе црквене уметности, имало је велики број хришћанских цркава, већином још из византиског времена. То је пре свега катедрална црква Св. Богородице Тројеручице, можда још из X или XI ст. У њој се чувала икона Св. Богородице Тројеручице, коју је цркви из Палестине донео св. Сава. Из почетка XI ст. је био и манастир св. Ђорђа, један од најугледнијих манастира на Југу. Ту су биле

још и цркве св. Архистратига Михајла, на Водну манастири св. Богородице, св. Теодора Стратилата и св. Теодора Тирона. У селу Нерези грађен је г. 1164 манастир св. Пантелејмона, а у Чучеру је у исто време већ постојао манастир св. Никите. И у мањим селима скопске околине су постојали византиски манастири, а у самој вароши, сем поменутих, постојало је још преко десет већих и мањих цркава, о којима данас нема више ни трага. Византиске цркве већином је обновио српски краљ Милутин, али су их у самој вароши Турци порушили, у XVI ст. Сем Скопља, и Битољ је био сличне судбине, док су у мањим местима остале неке доста значајне византиске црквене грађевине.

Фот. О. Г. С.

Сл. 2. — *Нерези*, црква св. Пантелејмона (од југозапада).

У близини Скопља, на обронку планине Водно, у селу Нерези налази се византиска црква св. Пантелејмона у истоименом манастиру. Према грчком патпису, урезаном у мермерни архитрав изнад врата, цркву је градио Алексије Комнин, иначе непознати византиски принц, који је можда овде вршио функцију намесника. Место на коме стоји црква, било је и раније посвећено култу, већ у паганско доба. Св. Пантелејмон је архитектонски добро сачуван, ма да се на његовим зидовима виде пукотине од неког ранијег земљотреса, који је порушио свод нартекса. Зато је његов кров, а због њега и цео западни изглед цркве, битно измењен.

Црква има крстообразну основу, са великом куполом у средини и са четири мање куполе на угловима. На истоку су три

апсиде; већа, централна, има пет страница, мање су троугране. Изнутра бродови су засвођени полуобличасто, а купола стоји на папандивима. Источне побочне куполе се налазе изнад ђаконика и протеза, западне пак изнад самосталних просторија, у које се улази само из препрате. Прозори су у два реда; доњи, трифорни, касније су зазидани, а преко њих је сликан живопис.

Пре неколико година у цркви је реконструисан првобитни мермерни иконостас са лепим вајаним орнаментима. На зиду до иконостаса са сваке стране је по један веома богато орнаментисани оквир од штука, а у њему су фреске. Јужни оквир је лепо сачуван, а северни је сада имитиран, од мермера.

Нерешка прква се одликује већ по овом скулптуралном украсу, али је ипак њена најзначајнија декорација њен живопис. Стари

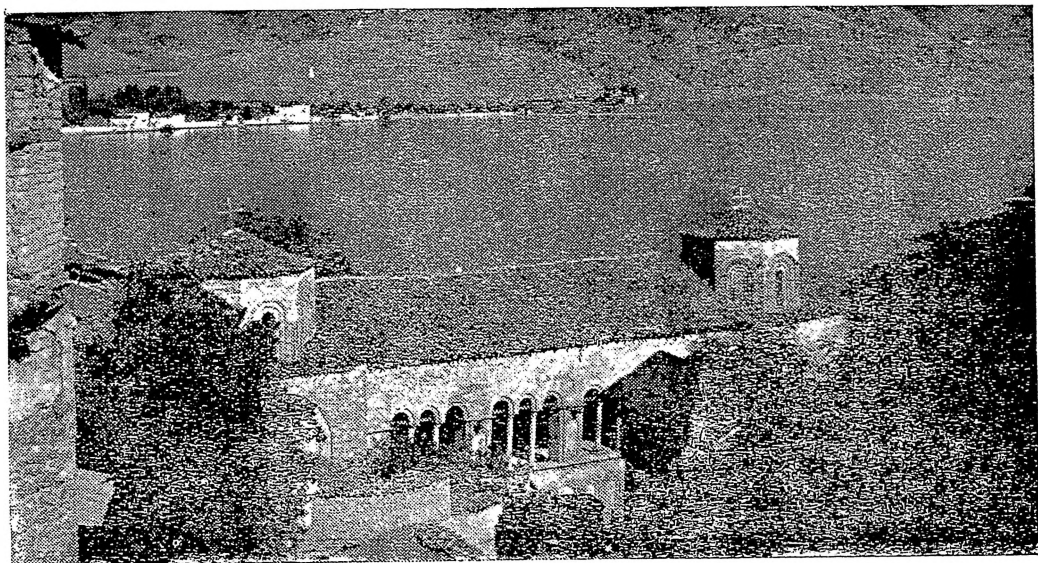
Фот. Музеја Јужне Србије

Сл. 3. — Нерези, фреска Оплакивање Христа.

живопис рађен је сигурно год. 1164, али је већи његов део премазан у најновије време, а у олтару има и живописа из XV ст. Стари живопис је у олтару и у западним кулама оригиналан, док је у доњим зонама цркве откривен пре десет година. Он је састављен од више зона. Доња је испуњена светитељима у читавој фигури, међу њима има нарочито маркантних лица у реду пустињака. Друга зона је у цркви испуњена фрескама Великих празника. Од југа даље ређају се сцене: Сретење, Преображење, Васкрсење Лазарево, Улазак у Јерусалим, Скидање са крста, Оплакивање. На западном зиду је насликана фреска Рођења Богородице и (фрагмент) Ваведења. У олтару су изнад Св. архијереја фреске Причешћа апостола и Богородица (из XV ст.). Све остале просторије испуњене су светитељским ликовима у читавој фигури или у попрсју. У препрати су још остаци слика из легенде о св. Пантелејмону.

Нерешке фреске се одликују по доста реалистичким тежњама, израженим особито у карактеристици појединих типова, било у сценама, било у сликама светитеља. Поред »класичних« фигура има и доста типова из народа, али су сви употребљени у смислу општега средњевековног идеализма. Нарочити значај имају нерешке фреске због своје осећајне садржине. Она се примећује у читавом живопису, али је нарочито наглашена у грандиозној композицији Оплакивања Христа. Нерешки сликар је био велики мајстор и служио се мајсторски свим тадашњим уметничким средствима. Фреске треба убрајати међу најкарактеристичније византиске радове XII ст.

И поред великог броја некадашњих византиских цркава није се сачувао ниједан споменик толиког значаја, као св. Пантелејмон у Нерезу. Цркве, које су грађене у Самуиловој словенској држави, данас се налазе ван граница наше државе. У Охриду, где је било

Фот. Музеја Јужне Србије

Сл. 4. — Охрид, Св. Софија (од запада).

касније седиште словенске патријаршије, ипак је остало неколико византиских споменика, чије стање, нажалост, није задовољавајуће.

Најстарија средњевековна црква у Охриду, а једна од најстаријих у држави, јесте св. Софија, некадашња катедрална црква охридских патријараха. Без сумње је и она грађена на много старијем култном месту, и паганском, и хришћанском. У данашњој форми сама црква је грађена око половине XI ст., али су јој касније додати делови препрате на западу, а завршено је њено грађење г. 1313/14 са лепом двоспратном лођом архиепископа Глигорија.

Основни облик св. Софије, коју је градио архиепископ Леон, јесте базиликалан, са три брода. Сличан облик има и старија патријаршијска црква у Св. Ахилу, а на другим местима грчкога уметничкога света постоје аналогije. Само св. Софија нема емпора изнад побочних бродова, а средњи брод тако мало је виши од боч-

них да је тип цркве скоро дворански. Да ли је црква имала куполу и пречни брод, утврдиће се помоћу детаљног истраживања. Бродове деле јаки четвртасти пиластри, међусобно повезани луковима. Унутрашња препрата на западу још у XIII ст. добила је горњи спрат, са степеништем.

Св. Софија има три апсиде, од којих је главна врло велика и споља има пет страница. Побочне, мање, апсиде имају једну врло ретку карактеристику: њихов горњи део је мањи и служи као апсида просторијама изнад ђаконика и протизиса, до којих се данас не може доћи без лествица.

Фот. Музеја Јужне Србије

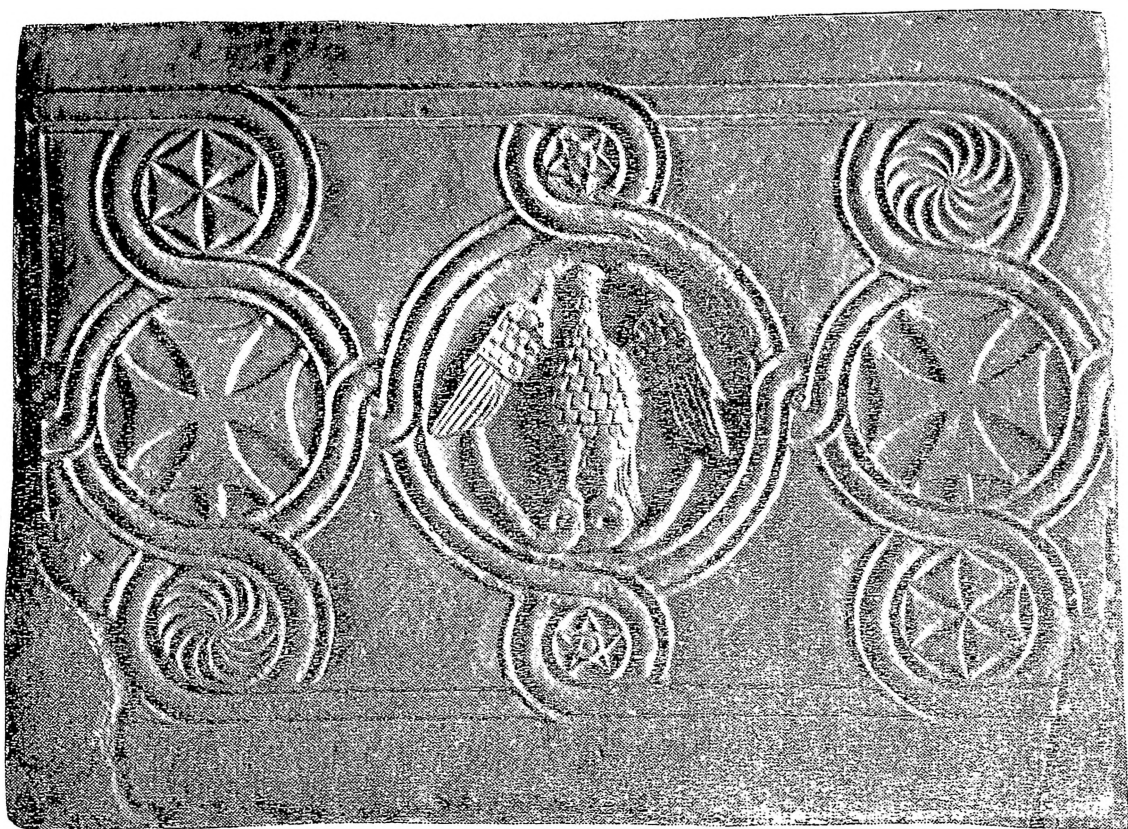
Сл. 5. — *Охрид*, фреска у св. Софији.

Пошто је црква касније служила као џамија, изгубила је већи део свога првобитног уређаја. Ту је био вајани мермерни иконостас, чији стубови данас леже у северном броду, а две плоче са старинским шарама и симболима налазе се у патосу олтара. Од некадашњег монументалног амвона направили су муслимани свој мимбар, завршен првобитним балдахином. Украшен је ванредним оријенталским, површинастим орнаментима, а рађен је почетком XIV ст. У зидове његових степеница су узидане разне старије плоче са симболима и орнаментима.

У зиду спољне препрате, у њеном доњем делу, који се данас налази испод нивоа улице, узидани су један јелински рељеф (Кел-

таур и Лапит) и део једнога коринтског капитела. Ту има и неких других рељефних старина. Северни спољни зид некадашње катедрале је пун хришћанских старина. Ту су узидани вајани мермерни остаци старијих цркава, архитрави, профилирани оквири, карнизи и сл., из VIII—IX ст.

Као све старије цркве, и св. Софија је била живописана, само су муслимани прекречили фигуралне фреске. Сада са њих отпада бели слој и открива живопис великог уметничког значаја. За науку и за цркву било би јако важно да се очисти цео живопис и тако утврди његов програмски и теолошки распоред, што би с

Фот. Музеја Јужне Србије

Сл. 6. *Охрид*, плоча са старог иконостаса у цркви св. Софије.

обзиром на базиликалну просторију значило велико обогаћење науке.

У олтару, на јужном, северном и западном зиду цркве налазе се остаци првобитнога живописа, из XI ст., док су западни пиластри без икаквих фресака. Преко првобитног живописа на јужном и северном зиду насликан је каснији слој, из XIII ст., а већина фресака налази се још под кречом.

Доњи ред најстаријег живописа састављен је од светитеља у читавој фигури, а изнад њих су насликана светитељска погрса у дуплој природној величини. У апсиди фигурални живопис још није

откривен; на јужном зиду олтара виде се делови велике композиције (Аврамово гостопримство), а на своду виде се анђели из дужег фриза. На зиду северног брода најважнија је фреска Ваведења, док је на западу, изнад врата, заузела своје традиционално место фреска Успења Богородице. Строги ликови појединих фигура, њихови укочени погледи и фронталне позе, сликани су једним наглашеним линеаризмом и чистим бојама.

У препрати живопис из XIII ст. толико је упропашћен да се о његовом садржају и уметничком значају не може казати ништа одређено. И овде се примећују два слоја фресака. На западном зиду степеништа, где се некада налазила капела, виде се ликови неке српске владалачке породице, из XIV ст. Из истог су времена и фреске на спрату препрате и спољнога трема.

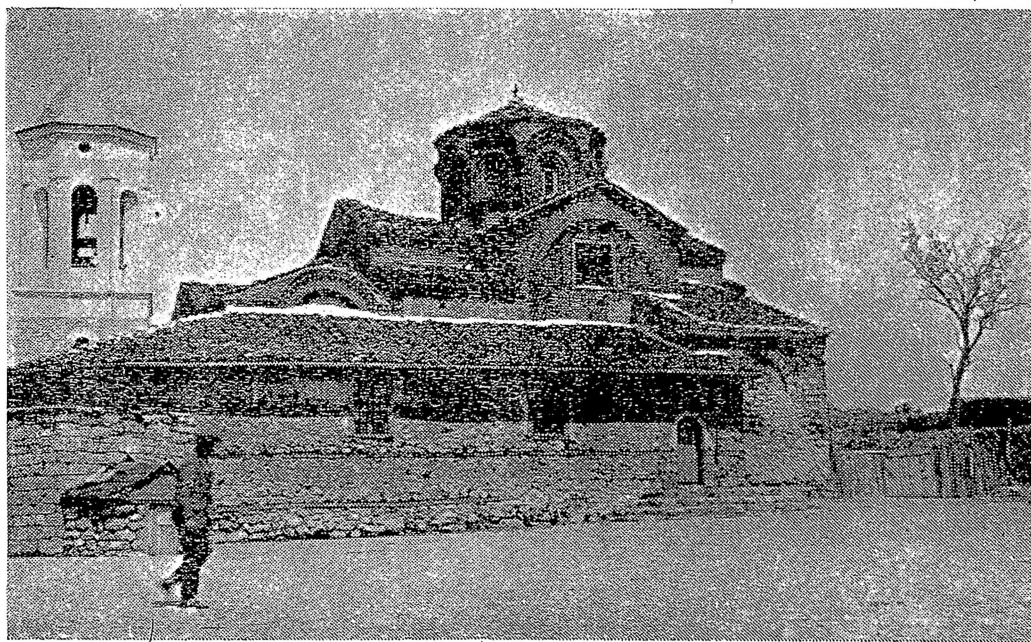

Фото Бр. Васиљевић

Сл. 7. — *Охрид*, св. Климент.

Сем св. Софије, која претставља уметнички споменик од ванредне антикварне и стилске вредности, Охрид је имао више мањих црквица из византискога времена. Од њих још данас постоје црква св. Константина и Јелене, са попречном полуоблицом, место централне куполе, и св. Климента, у ствари некадашња црква Успења Богородице, коју је године 1295 градио Прогон Згур, зет византиског цара Андроника II. После разорења манастира св. Климента, мошти светитељске су пренете у Богородичину цркву, а она је примила његово име и славу св. Пантелејмона.

Св. Климент је данас опкружен једним новим, трошним тремом. Старо језгро грађевине је крстообразна византиска црква, са куполом у центру. Западни крак крста је нешто издужен, а цркви је ту додат још нартекс. На истоку се налази једина апсида. Црквена архи-

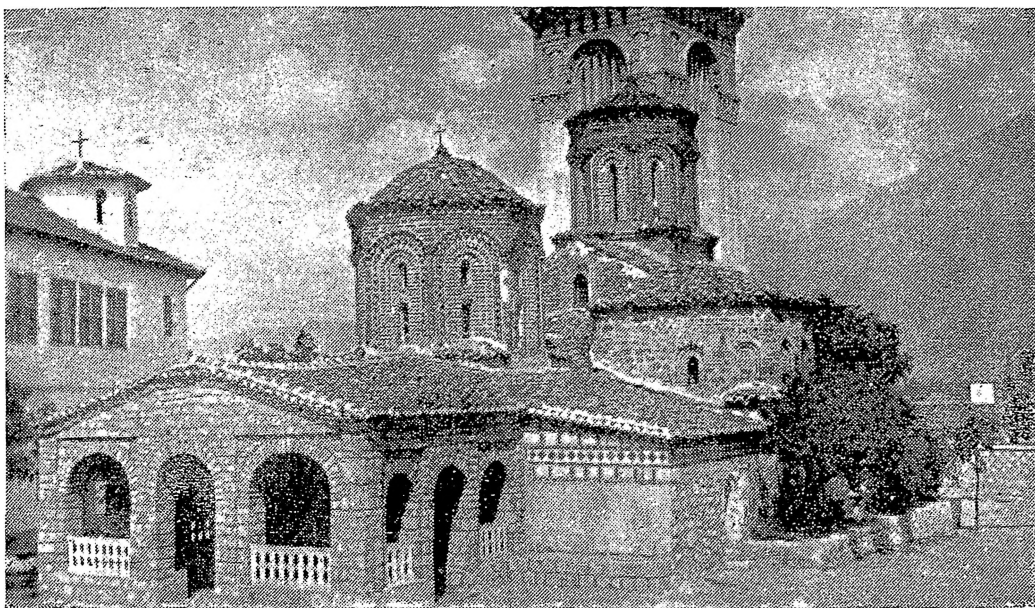

Фот Ф. Месеснел

Сл. 8. — *Охрид*, св. Климент. Икона арханђела Гаврила (XII век)

тектура је грађена са много знања и укуса, а нарочито је спољашност украшена површинастим орнаментима од опеке и плитким луковима. Црква има много старина, из византиског и српског времена. Њена најзначајнија уметничка дела јесу старе иконе и дрвени кип св. Климента. Међу иконама најстарије су данас у витринама на иконостасу. То је икона Христа и Благовести, у два дела (XII ст.) у великој серији икона, са скупоценим сребрним оковима, има их више из XIV ст.

На јужном крају језера налази се манастир св. Наума, чије су основе још из времена оснивања, на почетку X ст. На западу је касније дозидан пролаз са аркадом, кроз коју се улази у гробницу св. Наума, на југу, и у западни нартекс. Датација ових просторија није сасвим сигурна. Сама црква има крстообразну основу, једну апсиду и куполу на четири гломазна стуба. Трансепт је нижи

Фот. К. Малетин

Сл. 9. *Охрид*, св. Наум.

од главног брода. Спољна форма куполе сведочи о каснијим преправкама, а вероватно у XIII ст.

Архитектура цркве св. Наума показује у конструктивним детаљима извесну примитивност и непрегледност, која је можда и резултат каснијих преправљања. Разни делови цркве су грађени од различитог материјала, а унутрашњост је сва покривена фрескама. Оне су, према натпису у цркви, сликане г. 1806, а вероватно према старијем живопису.

На обалама другог великог језера, Преспанског, нису се сачувале старе цркве, јер су постале жртве репресалија за Илинденски устанак г. 1903. Али треба споменути друге византиске споменике, сачуване у околини Струмице.

У југозападном правцу од вароши Струмице, код села Водоче, лежи развалина велике цркве св. Леонтија. Она је остављена сама себи, па из године у годину све више пропада, а највећу штету су јој начинили чести земљотреси у том пределу.

У Водочи су сачувани зидови до сводова. Црква је имала првобитно крстообразну основу, са куполом, а место стубова носили су куполу масивни зидови. На западу црква има препрату, опет у виду крстообразне зграде, са три брода. Из нартекса се улази у западну просторију, коју су некада, вероватно, покривале две масивне куле. Од три првобитне апсиде данас постоји само централна.

Архитектура развалине у Водочи показује јасне трагове касније преправке, која је битно променила изглед цркве. Од крсто-

Фот. Ф. Месеснел

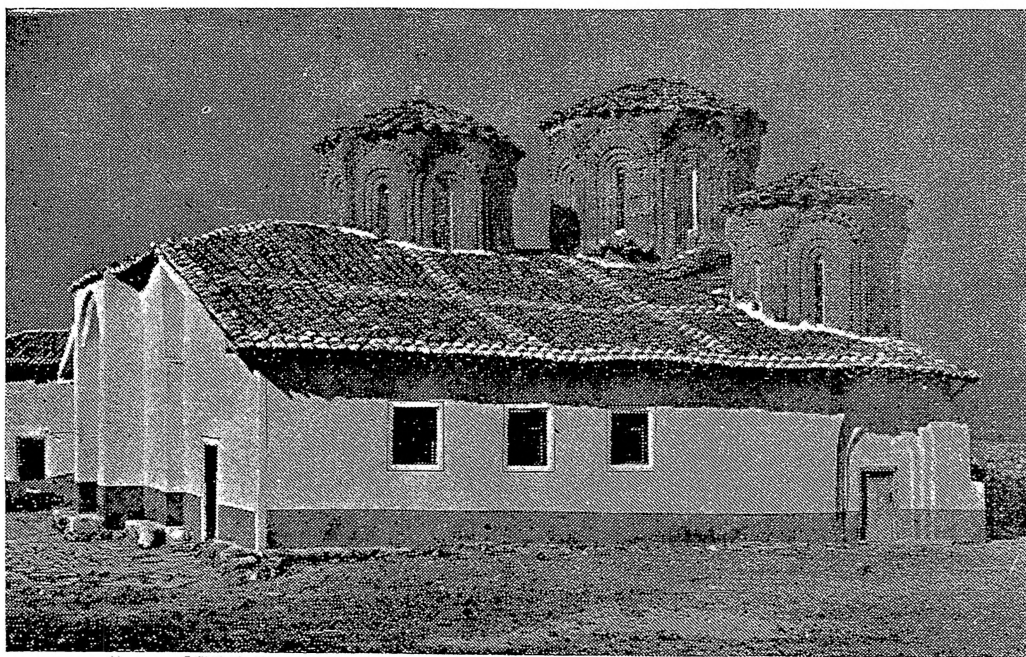
Сл. 10. — *Водоча*, развалине св. Леонтија.

образне цркве постала је тробродна базилика са кубетом. По начину грађења и по основи, црква у Водочи је настала у XI—XII ст., а преправљена је, по свему, у XIII ст. Ово мишљење наилази на доказе и у живопису, сачуваном на неким зидовима цркве. Због постепеног рушења зидова и живопис нестаје, ма да је технички одлично рађен.

У главној апсиди, између прозора, насликани су светитељи у читавој фигури, у полукалоти су трагови престола и Богородичине фигуре, а по боку виде се ноге фронталних анђела. У доњој зони су на зидовима насликани светитељи у читавој фигури, а у другој зони виде се ноге анђела, који журе у правцу апсиде. На југоисточном стубу је фреска Богородице са дететом, а свод, са фрескама, пре неколико година је пао.

У лађи је на јужном зиду сачувана фигура врло монументалног анђела, са диском у руци, а његова глава је уништена. Светла хаљина је сликана веома импозантно. Даље су у јужном броду и нартексу још остаци великих фигура, а у луковима попрсја у медаљонима. Поново је насликана Богородица са дететом, овога пута у читавој фигури. Она припада каснијем живопису, из XIII ст., док су раније описане фигуре првобитне и по стилу одговарају XI—XII ст. Од сцена остали су само трагови у јужним просторијама, док је на северу све пропало. У доњим зонама навиру се добро очуване сцене, из XIII ст., али су затрпане материјалом од порушених зидова.

Архитектура и живопис у Водочи спадају у ред монументалних споменика византиског времена. Првобитна конструкција цркве

Фот. Ф. Месеснел

Сл. 11. — Манастир Вељуса.

није уметнички сазрела, па је зато убрајамо у прелазне типове крстообразне централне цркве.

У близини Водоче, у југо-западном правцу, на једној висоравни изнад села, налази се манастир Вељуса, са црквом св. Богородице Елеузе. Црква је задужбина монаха Манојла, каснијег струмичког епископа, из год. 1080. Над црквеним вратима био је камен са таквим натписом, али је за време рата отсграњен. Црква данас служи као манастирска црква, па су јој зато током времена дозидали не само капеле, него и разне препрате тако да је архитектонско језгро данас споља маскирано. Три куполе, које се дижу изнад уједначеног крова, у ствари припадају трима разним деловима цркве.

Црква св. Богородице је највећа и најстарија у Вељуском комплексу. Основа јој је доста необична, тетраконхална, са куполом. На жалост, њена унутрашњост је сва малтерисана у новије време и премазана новим фрескама. Од некадашњег уметничког мозаичног патоса остали су само ситни делови. Спољашњост цркве је брижљиво грађена, али су јој касније додати прозори итд. што квари првобитни њен изглед. Прилично је сачувана купола. Црква Св. Богородице има на западу препрату такође са куполом, која претставља нижу реплику главне куполе, а нешто касније је дозидана још једна препрата, која није сасвим довршена. На јужној

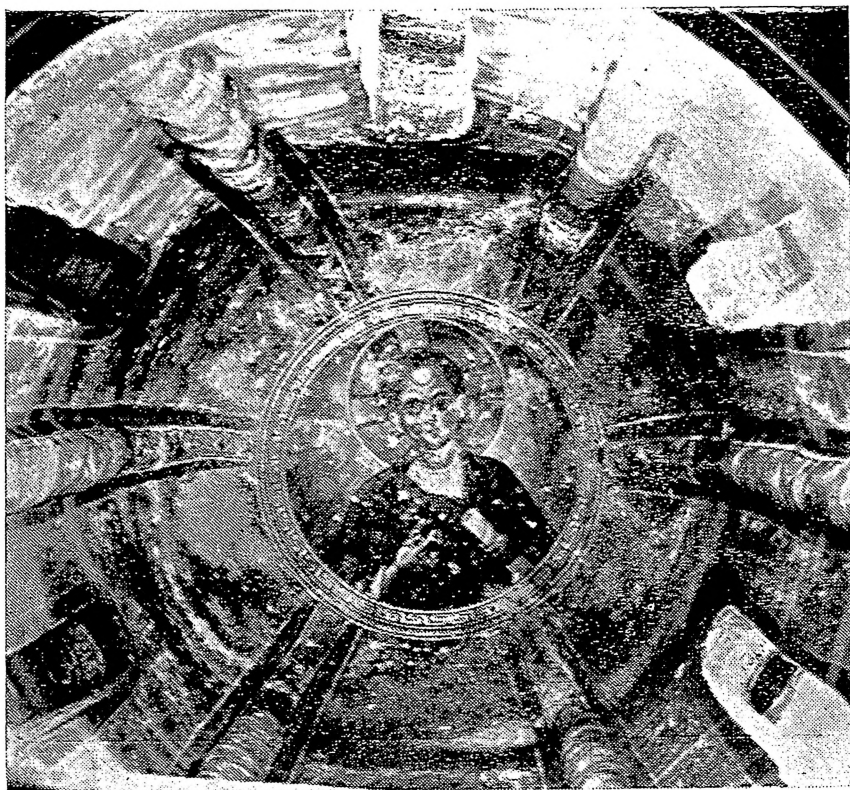

Фото Ф. Месеснел

Сл. 12. — Манастир Вељуса, — фреска у куполи св. Спаса.

страни дозидана је цркви капела св. Спаса, врло ситних размера и са сличном куполом, као св. Богородица. Основа јој је крстообразна, са конхом и на западу. На зидовима њене унутрашњости су још остаци првобитнога живописа, које треба датирати у XII ст. У левој ниши (десне нема) је остатак светитељског попрсја, а изнад њега је, на зиду друго попрсје. На западном зиду насликан је, вероватно, св. Пантелејмон, у читавој фигури. У главној ниши види се јако поцрнела фигура Христа, на дуги, коју држе св. Петар и Павле. Све је то прилично избледело, оригиналне боје се налазе

само у куполи. Ту је, на дну орнаментисаног тамбура, насликан Христос Емануил. Фреске се одликују оштрим цртежем и топлим тоновима.

Од многобројних византиских споменика, сем наведених, има само још нешто мањих црквица, из каснијег времена. Овамо треба убројити св. Димитрија у Марковој вароши и веома оригиналну црквицу св. Николе, из г. 1299, у истом месту. И поред великих губитака, византиске цркве претстављају остатке једне разгранате културе, која је могла дати каснијој уметности јаке импулсе.

3) СТАРИ СРПСКИ СПОМЕНИЦИ

ОД ФРАНЦА МЕСЕСНЕЛА

Јужна Србија је она територија, на којој су српски средње-вековни владаоци подигли највећи број својих задужбина и других црквених установа. На основу тих споменика, сачуваних у прилично великом броју, може се пратити не само територијални развитак старе српске државе, него се на њима јасно оцртавају и разни културни утицаји, па, најзад, и стилски развитак у периоду, који обухвата скоро два и по столећа.

Прве српске црквене грађевине налазе се на западу, у пределима где се развијала најстарија држава. Њене творевине на пољу религиозног грађевинарства свакојакo су биле скромне. Оно, што се до данас сачувало, није задржало свој првобитни облик, нити претставља одређени архитектурни тип. Тек задужбине Стевана Немање јесу значајне грађевине и у погледу конструктивне архитектуре и у погледу декорације живописом.

Једна од већих Немањиних цркава налази се на територији данашње Јужне Србије: то је велика куполна црква Св. Ђорђа — *Ђурђеви Стубови* — код Новог Пазара. Црква, још од прошлог столећа у развалинама, по свом положају на брду, а нарочито по свом изгледу, заслужује велику пажњу. Њен централни простор покривен је овалном куполом а уз њега се налазе две четвртасте просторије. На истоку црква се завршава са три апсиде, док јој је на западу додата препрата са две куле («стубови»). У тамбуру некада су на каменитим конзолама стајали танки стубићи са капителима и чинили пластично рашчлањење унутрашњости, каквог нема сличног у српској архитектури. На зидовима Ђурђевих Стубова и данданас су сачуване фреске из времена постанка цркве. На пандантивима су насликани евангелисти, у тамбуру монументалне фигуре пророка а на зидовима су још остаци Великих празника. Стил је у главном византиски, са много смисла за монументално изражавање. У реду Немањиних цркава, које су резултат изразито супротних културних утицаја, црквене и уметничке оријентације, Ђурђеви Стубови јесу продукт источног утицаја о чему нарочито сведочи сачувани живопис.

У близини описане рушевине, у равници крај пута за Нови Пазар, налази се стара црква св. *Петра*, централна, са куполом

на тропмама. Она је у више махова преправљана али се може ипак поуздано тврдити да потиче још из ранијег средњег века. Како је споља и изнутра сва малтерисана, остала је сасвим без живописа.

Тринаесто столеће у српској уметности значи период веома снажног развитака, који доноси и карактеристичне резултате. Срби, чији су се владари често колебали између Запада и Истока, у том столећу су примали утицаје из оба културна света, тада већ потпуно диференцирана. Плод није само извештај стилски еклектицизам, него и покушај новог развитака, са јасним цртама монументално схваћеног реализма. То се нарочито огледа у зидном сликарству, које све више ценимо као најзначајнији уметнички производ Словена на Балкану. Архитектура у главном задржава западњачку диспозицију, са еклектичним тенденцијама, које постепено стварају локални тип цркве великих димензија, са куполом изнад централног простора. У спољашности, форма се приближава базилици. Обично су главном простору додате још споредне просторије, гробнице, параклиси, препрате. Већина тих цркава је грађена од камена, са јасним ослањањем на приморски начин грађења.

Један од репрезентативних споменика тога типа јесте велика манастирска црква у *Сопотанима*, задужбина краља Уроша I. Дуго година ова црква била је без крова, па је тек пре неколико година оправљена и тако рестаурирана, да је њен живопис потпуно осигуран. Само кула на западу и спољна препрата остале су неоправљене.

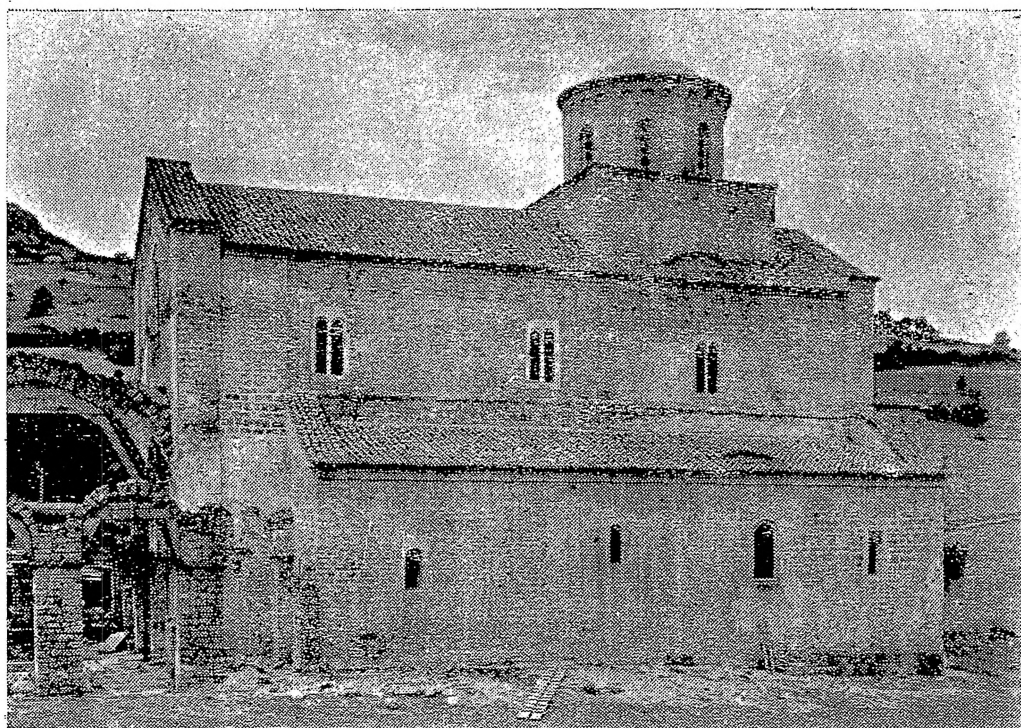
Црква, чији средњи део споља личи на тробродну базилику, у ствари је састављена од централног простора са куполом и од препрате на западу, под истим кровом. На северу и на југу додате су ниже капеле, у виду побочних бродова, а у ствари су самосталне просторије. Импазантна црква у свом источном делу покривена је куполом. Њен најважнији украс јесу фреске које претстављају већи део првобитног живописа. Сем светитељских фигура у натприродној величини, ту су и велике композиције, од којих треба нарочито истаћи слику Успења Богородице на западном зиду. Сем ње има и много слика из живота и страдања Христовог, али су оне прилично оштећене. У цркви се налазе портрети српских владалаца и њихове породице: ту су портрети Симеуна, Симона и Уроша I, даље породица Уроша I и други. У препрати је велики циклус слика из легенде о »прекрасном Јосифу«. И параклиси су покривени старим живописом, а нешто фресака се налази чак на спољним зидовима.

Сопотанске фреске су још данас, иако прилично оштећене, један од најграндиознијих споменика старе српске уметности. Њихове монументално схваћене фигуре изражавају јак осећајни живот и формално имају везе и са византиским мозаицима класичног доба и са италијанским сликарством, које у XIII ст. показује снажне почетке новог стила. На челу групе српских фресака XIII ст. стоје фреске у Милешеву а у исту групу спада и мали број сачуваних фресака у манастиру *Градцу*, задужбини краљице Јелене, из краја столећа. У новије време су откривене фреске XIII ст. и у цркви *Св. Ајостола у Пећкој патријаршији*. И оне се

Фот. Ф. Месеснел

Бурђеве Сѣубови код Новог Пазара, развалине са фрескама.

Фот. Музеја Јужне Србије

Манасџир Сокоћани.

одликују истим стилским особинама, као сопоћанске. Из ове српске сликарске школе изашла су квалитетна уметничка дела, чији стил је ближи реалистичкоме схватању, него у чистој византиској школи.

Стара српска држава постепено се ширила према Истоку, а на њеној новој територији свуда су грађене импозантне царске задужбине и манастири. Често су за грађење употребљене рушевине старијих византиских цркава или су запустеле цркве оправљене и обновљене. Историских података о томе има довољно. Византиске цркве класичне централне диспозиције, од којих су неке и данас сачуване у првобитном облику, вршиле су не само

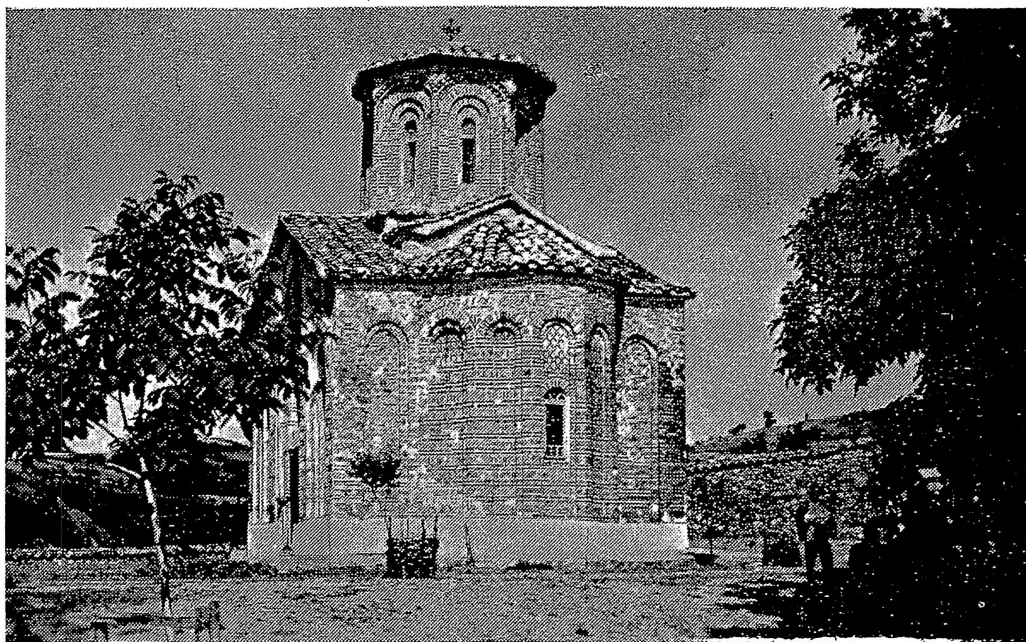

Фот. Музеја Јужне Србије

Сопоћани: Св. Симеон, Симон Првовенчани и Урош I.

снажан стилски утицај, него су својом основном диспозицијом често директно одређивале облик грађевинама српских ктитора. Српски краљ Милутин, који је после окупације Повардарја обновио велики број старих цркава, своје грађевине формира у складу са византиским узорцима, па зато његове задужбине претстављају изразити преокрет нарочито у погледу стила архитектуре.

У околини Скопља краљ Милутин је обновио малену цркву *Св. Никите* у некадашњем византиском манастиру Скопске Црне

Манастир св. Никхија.

Фот. О. Г. С.

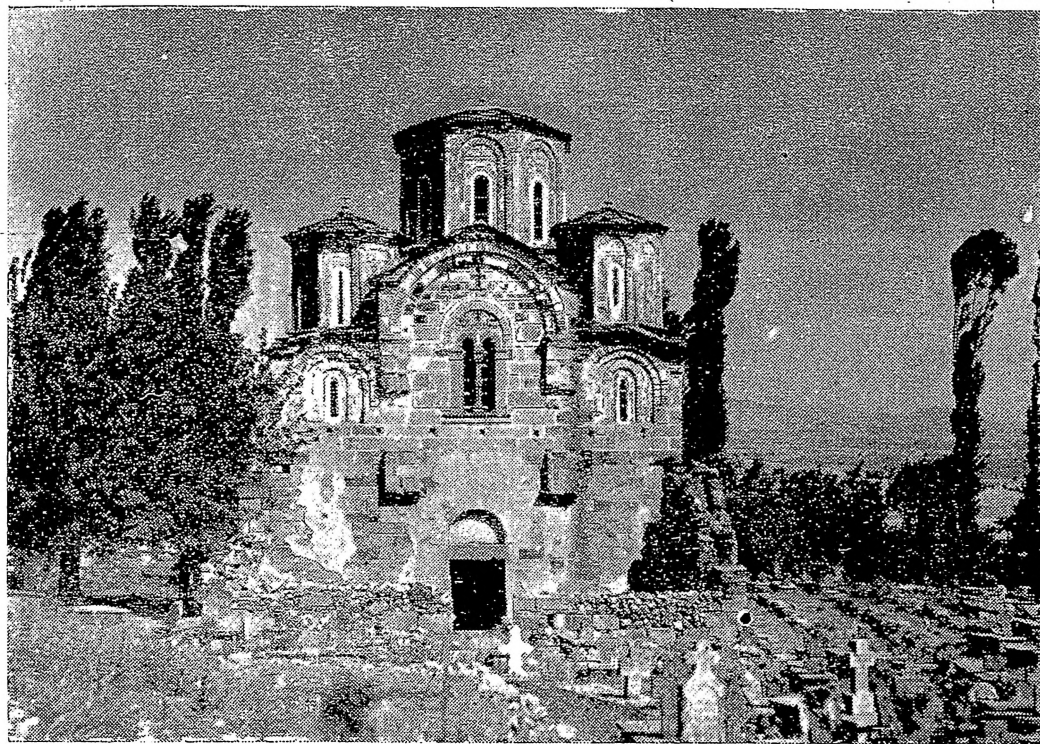

Св. Никхија, Успење Богородице.

Фот. Музеја Јужне Србије

Горе. Црква је грађена око г. 1307 на византиским темељима, а живописана је око 1316 г. У основи је крстообразна, са једном апсидом и централном куполом. Спољашност је без значајније пластике, ефекат њене архитектуре чине колористички диференцирани слојеви опеке и бигра. Живопис покрива све зидове а састављен је у духу византиске иконографије из више зона фресака, у којима се прича о животу, чудима и страдањима Христовим. Изгледа, да је првобитни живопис само у мањој мери служио као основа онога из XIV ст.

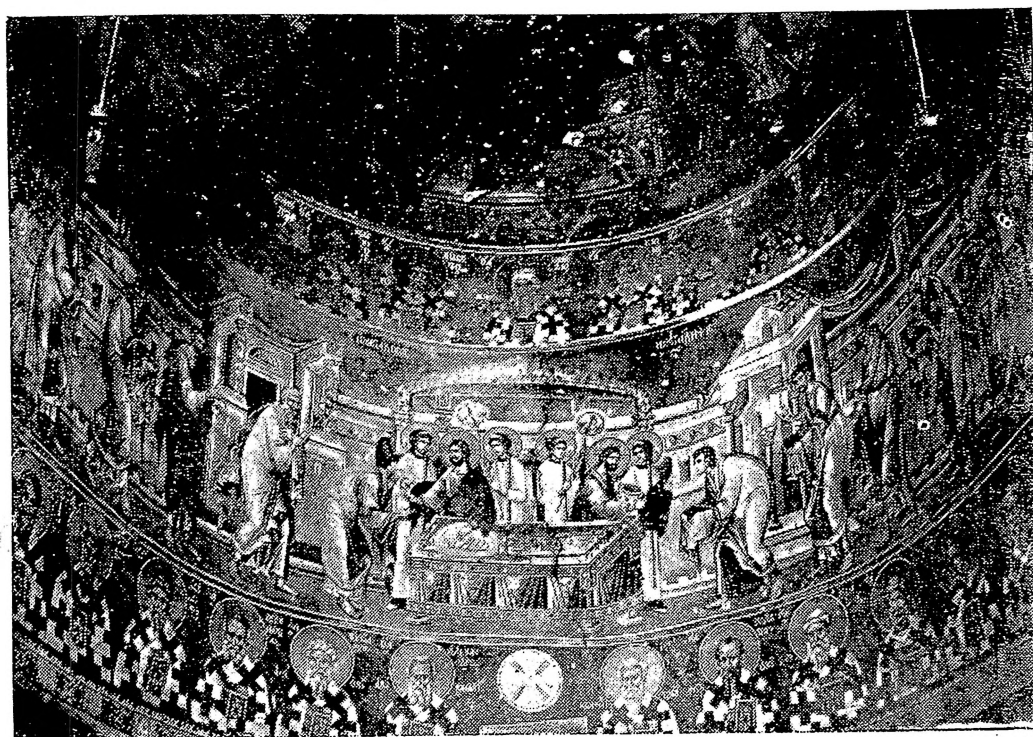
Много већа је задужбина св. Ђорђа у *Старом Нагоричину*, подигнута такође на византиским основама и по византиској диспозицији. Црквена зграда, која јасно показује двојаку структуру

Фот. Музеја Јужне Србије

Манастир Старо Нагоричино.

спољних зидова, завршена је г. 1313, а фреске, које покривају сву унутрашњост, израђене су г. 1318. Старонагоричанска црква у својој архитектури има типичне особине: њена основа има крстаст лик, само су источни и западни крак издужени, а поред централне куполе, која и споља и изнутра доминира зградом, на угловима се налазе још четири мање куполе. Изнад доњег дела зграде, изведеног од бигарских тесаника, диже се део од опеке и камена, врло ефектно орнаментисан са керамопластичким мотивима. Највеће уметничко дело старонагоричанске цркве јесте њен живопис, који својим уметничким квалитетом и својом очуванашћу улази у ред најрепрезентативнијих фресака XIV ст. Као у св. Никити, и овде су се

Фот. Музеја Јужне Србије

Старо Нагоричино, Причешће апостола.

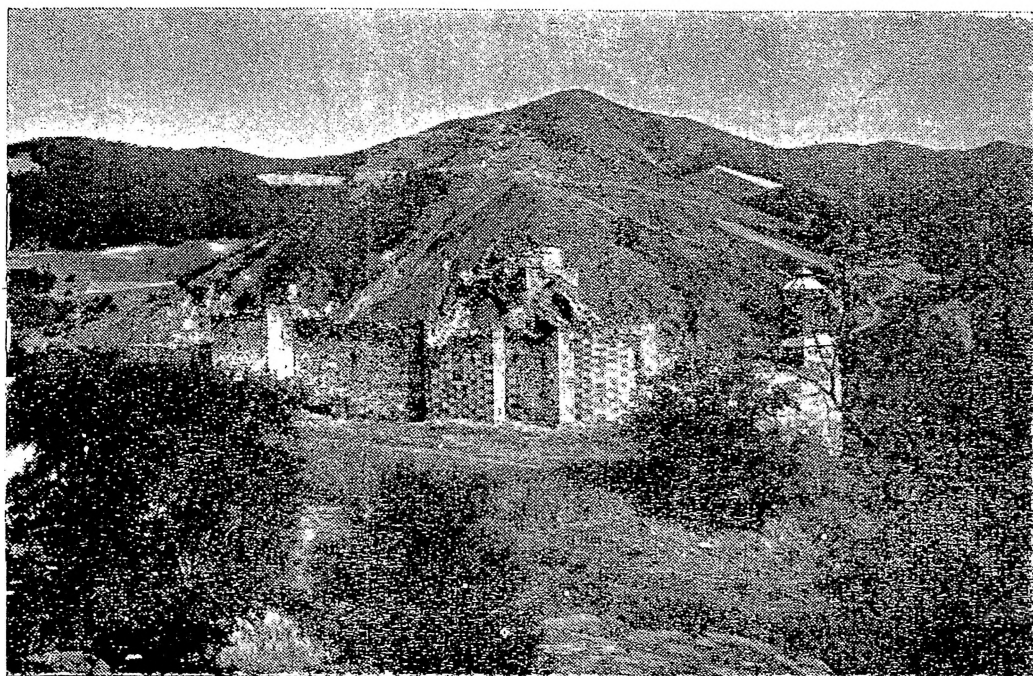

Фот. О. Г. С.

Манастир Грачаница.

потписали његови мајстори, сликари Михаил и Евтихије. После рада светитеља у целој фигури, где су насликани и ктитори цркве, насликан је опширан циклус из живота св. Ђорђа, па онда слике из Христовог живота и страдања. Ови опширни циклуси пуни су израза нове уметничке фантазије, која не тражи толико монументалну изражајну форму, колико утисцима из живота оживљену религиозну причу. Колорит ових фресака је толико топао, као однос сликара до оживљеног мотива. Сцене су великом већином оригинално компоноване и сведоче о великој самосталности њихових сликара.

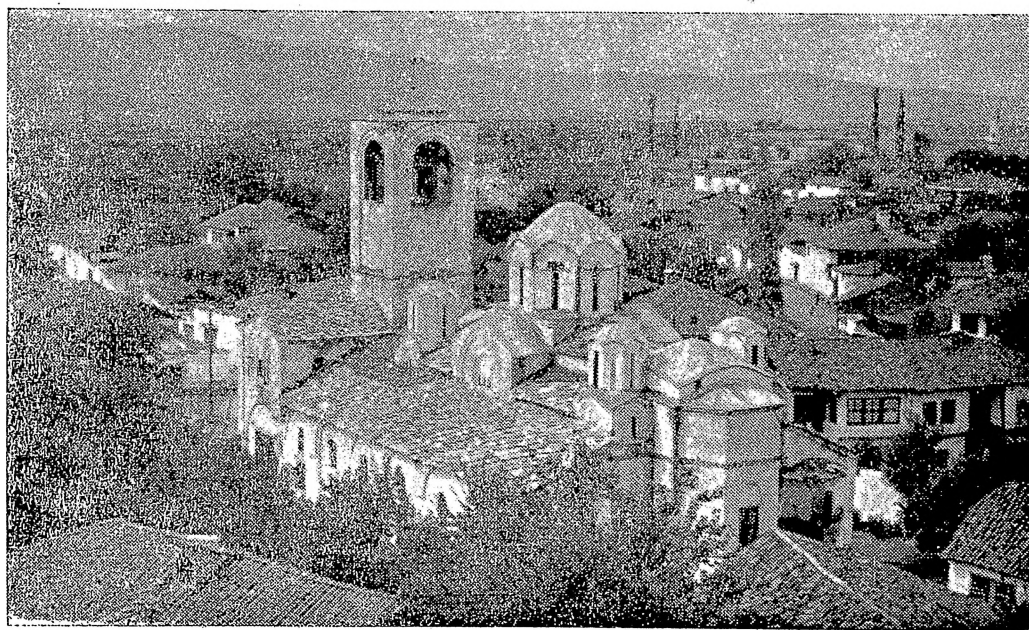
У исти ред спада и живопис велике Милутинове задужбине *Грачанице* на Косову, грађене на старијим темељима и довршене г. 1320. Првобитни нартекс са примитивном звонаром није сачу-

Манастир Бањска.

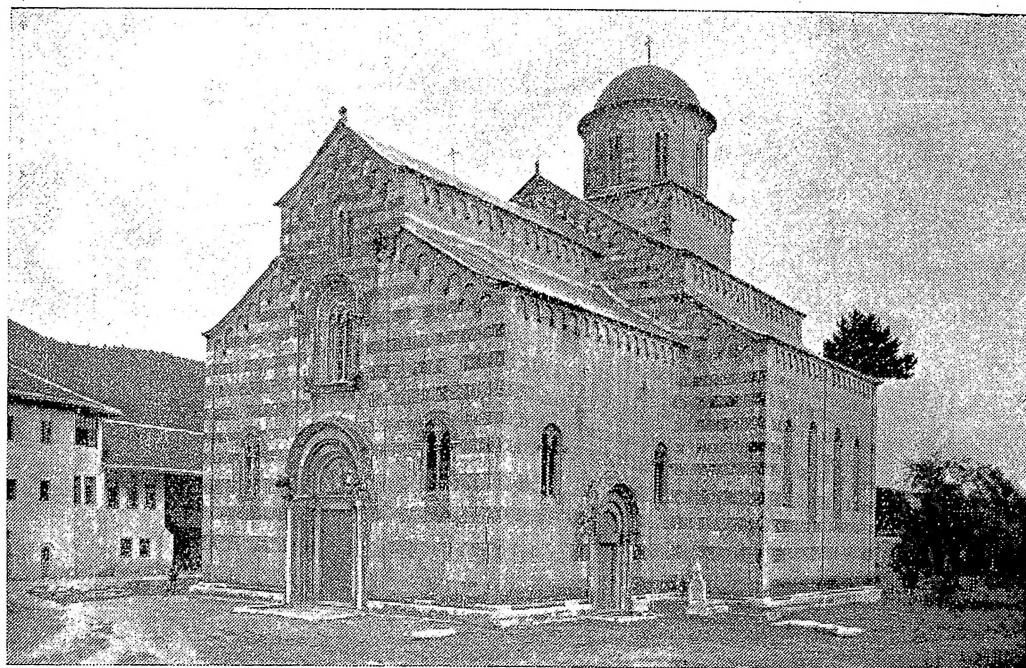
Фот. Ф. Месеснел

ван, јер је место њега г. 1571 грађена шира и солиднија препрата. Грачаница има исто пет купола, само је њен архитектурни утисак споља много јаче организован тако, да централна купола композициски доминира над степеничастим саставинама. Ванредно прецизно грађена, Грачаница даје веома снажан и колористички ефекат. На западу цркве, на спрату изграђена је тесна капелица, а проскомидије су скоро самосталне просторије. У ђаконику је ал' fresco исписана Милутинова Грачаничка повеља из год. 1314—1315. Изнутра црква нема ону јасну прегледност, као у спољашности. Многобројне фреске су само делимично добро сачуване и односе се на већ уобичајене теме. На западним стубовима су ликови осни-

Призрен, Св. Петка.

Фот. Б. Васиљевић

Манастир Дечани.

Фот. О. Г. С.

Дечани, западни портал,

Фот. Музеја Јужне Србије

вача, краља Милутина и краљице Симониде. И грачанички живопис се одликује веома живом маштом, која често црпи инспирацију из стварности.

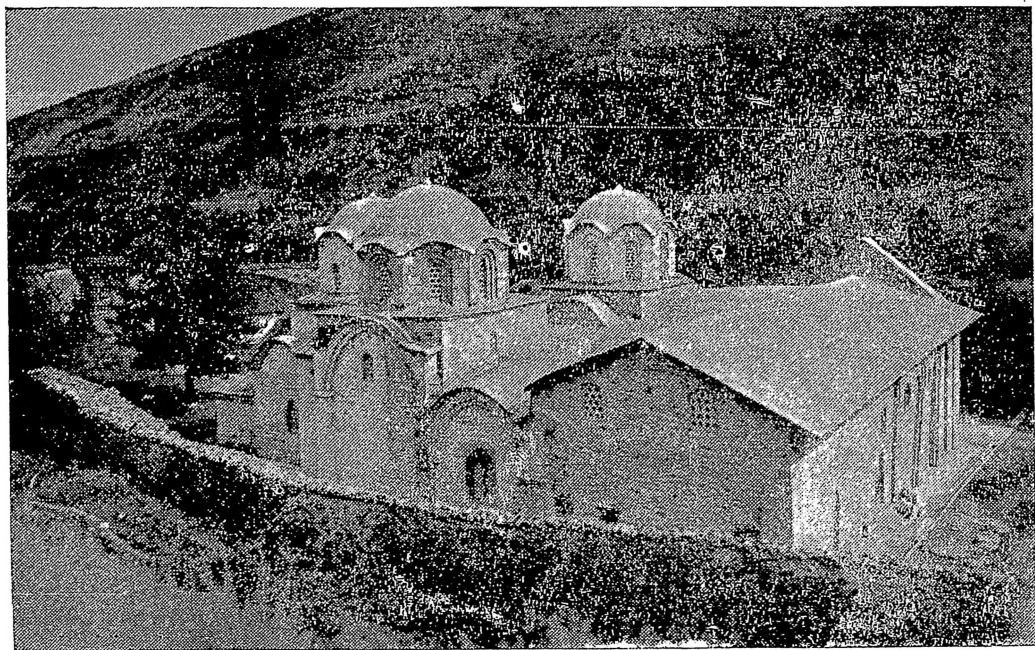

Дечани, унутрашњост.

Фот. Музеја Јужне Србије

Лична краљева задужбина је данас у скоро непоправивим рушевинама. То је велика црква *св. Спљевана у Бањској*, у долини једне притоке реци Ибру, северно од Звечана. Краљ је дао пору-

шити стару епископску цркву, која се налазила на том месту и подигао је нову, монументалнију зграду, у којој је била и његова гробница. Архиепископ Данило пише, да је била црква св. Стевана грађена налик на цркву у Студеници а то свакојако због многобројне скулптуре, којом су били украшени њени прозори и портали. И данданас се налазе многи скулпирани остаци у дворишту касније турске тврђаве, по селу Бањској и у доста далекој околини. Кип Богородице, који се некада налазио у тимпанону западнога портала, данас се чува у сеоској цркви у *Соколици*. Од живописа није се ништа сачувало, а од скупочене мермерне интарзије види се данас само декорација главне апсиде: она је од квадратних мермерних плоча, у две боје, распоређених у шахов-

Фот. О. Г. С.

Манастир Патријаршија.

ска поља. Од централне куполе остао је само један део тамбура и четвртасти стубови.

И некадашња византиска црква *Св. Богородице у Призрену* за Милутина добила је сасвим нови облик. Као седиште призренских епископа, црква је имала доста импозантну архитектуру. Изнад њене издужене, крстообразне, основе и данданас се диже пет куполâ. Масивни четвртасти стубови деле поједине саставине њеног простора. Око овог језгра за Милутина саграђена је аркадна препрата не само на западу, него и на југу и северу, а главна апсида изгледа да је продужена према истоку. Резултат је скоро базиликални изглед ове занимљиве цркве, на чијој се западној препрати диже висока и масивна звонара, у осовини улаза. Касније су Турци преправили дозидане делове и затворили прозоре и аркаде те препрадили унутрашњост за свој култ, који је почео тек у XVII или

XVIII ст. Тада је малтерисана сва унутрашња површина, покривена фрескама из две фазе. Данас се примећује портрет српског

Фот. Музеја Јужне Србије

Патријаршија, св. Богородица Млекопитателна.

краља Уроша I, неке светитељске фигуре а на спрату препрате касније фреске, док је све остало још под малтером.

Грађевинска делатност за време краља Милутина показује појачан византиски утицај не само у погледу архитектуре, него и у живопису. Српска држава у новоосвојеним крајевима на истоку и југу ступила је директно на византиско културно тле, на коме су затечене многобројне цркве и манастири. И поред тога, што је била већина тих цркава запустела, нашло се толико импозантних споменика, да су могли дати српској средњовековној уметности изразитији стилски правац. А обнављање постојећих зграда још јаче је утицало на архитектонски изглед Милутинових зграда. Сва опсежна уметничка култура Византије сарађивала је на стварању српске уметности XIV ст. Но ипак, ни Запад није сасвим престао да утиче на извесне архитектурне детаље а нарочито фигурална скулптура у Бањској јесте инспирисана западном уметношћу, која је из Италије преко Приморја стизала и у српске радионице.

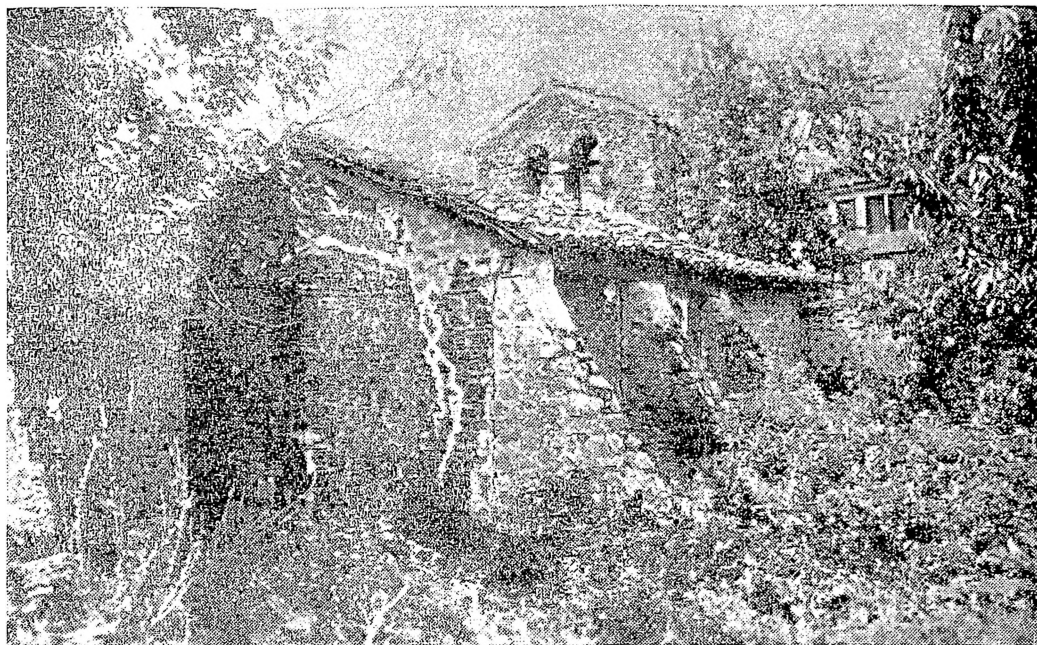

Фот. О. Г. С.

Манастир Љубостин.

Једина већа задужбина краља Стефана Дечанског, уједно највећа српска задужбина уопште, у врло јакој мери показује утицај западне уметности, романске и готске. То је манастир *Дечани*, чија је црква св. Спаса довршена г. 1335, а живописана око г. 1350. Пројектант те цркве био је фрањевац Вид из Котора, а изграђена је уз сарадњу српских неимара. Њен средњи део, покривен куполом од 28 м, има пет бродова, а засведен је крстастим сводовима. Сваки брод има засебну апсиду, а нартекс је тробродан. Дечанска црква у својој спољашности личи на састављену базилику са куполом а сва је обложена двобојним мермером у водоравним слојевима. Испод кровова преко целе грађевине иде лучни фриз, чији лукови почивају на конзолама са фигуралним и биљним мотивима.

Западни портал поред богатих биљних орнамената има у тимпанону и Христа са два анђела, а у тимпанону јужног портала је

Фот. О. Г. С.

Охрид, св. Никола Болнички.

Фот. О. Г. С.

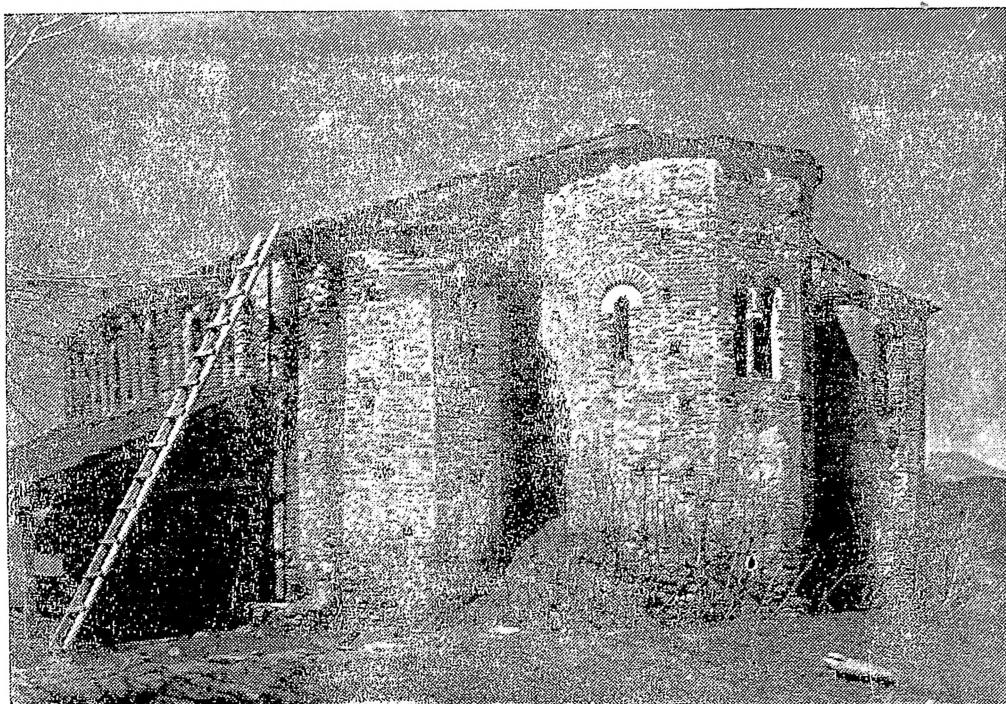
Охрид, св. Јован Богослов.

рељеф Крштења Христовог. Северни портал је украшен само биљним орнаментима. Веома богат је украс прозора, нарочито на глав-

ној апсиди. Прозор на западној фасади носи и фигурални рељеф, који претставља борбу св. Ђорђа са аждајом.

Необично богатство орнаменталне и фигуралне скулптуре у Дечанима у вези је са радовима у Студеници. Касније не граде се више овако раскошно декорисане архитектуре, сем задужбине цара Душана, која је откопана пре једне деценије у Призренској Бистрици.

Унутрашњост Дечанске цркве јесте најбогатији музеј старе црквене уметности, што га је могао створити српски средњи век. Зидови, стубови и сводови су сви покривени огромним бројем религиозних фресака и историским портретима српских владалаца. Опширни циклуси илуструју не само живот Христов, него и неких светитеља, па даље створење света и још друге мотиве, доста ретке

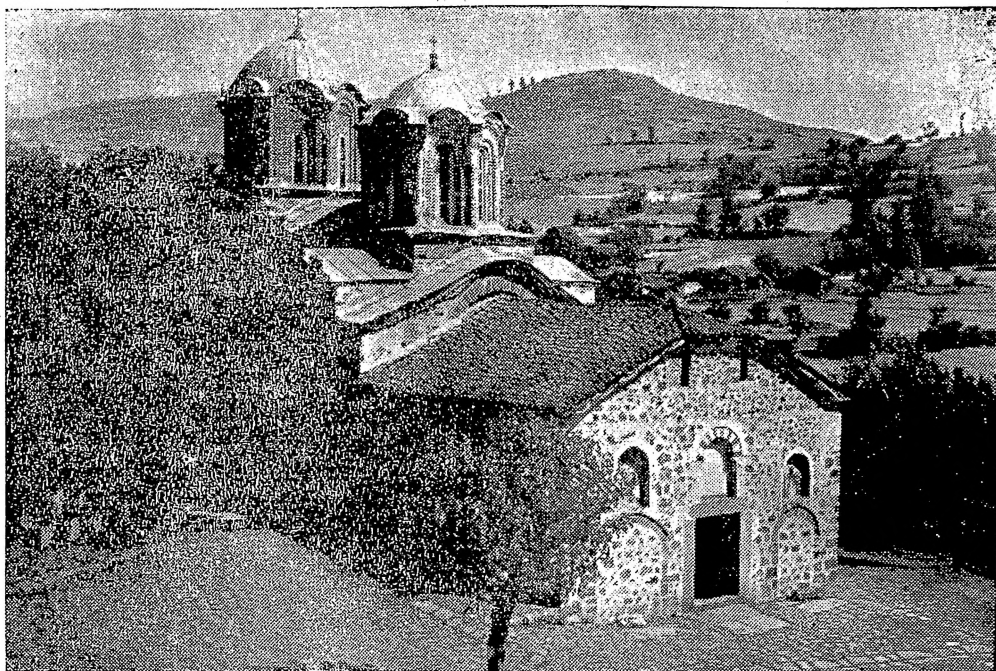

Фот. Музеја Јужне Србије

Дреново.

у византиској иконографији. Фреске су академски беспрекорне, а нарочито су у олтару ванредно лепо сачуване. Једна од најјачих слика Пантократора налази се у главној куполи Дечанске цркве. Испред првобитног иконостаса налази се данас дуборезни иконостас а до царских двери стоје два веома карактеристична споменика те уметничке гране: два ђивота, од којих један садржи мошти св. краља Стефана Дечанског. У цркви се поред занимљивих саркофага, крста и икона налазе и веома старе свете двери, а у ризници су уметнички предмети јединствене вредности.

Комплекс цркава у *Пећкој патријаршији* такође је добио свој дефинитивни изглед у првој половини XIV ст. На северној страни

Манастир Лесново.

Фот. Музеја Јужне Србије

Лесново, фреске на јужном зиду.

Фот. Музеја Јужне Србије

цркве св. Апостола грађена је у то време црква св. Димитрија, а на југу црква Успења Богородице. Све три цркве тада су повезане једном заједничком препратом, чија је западна фасада имала отво-

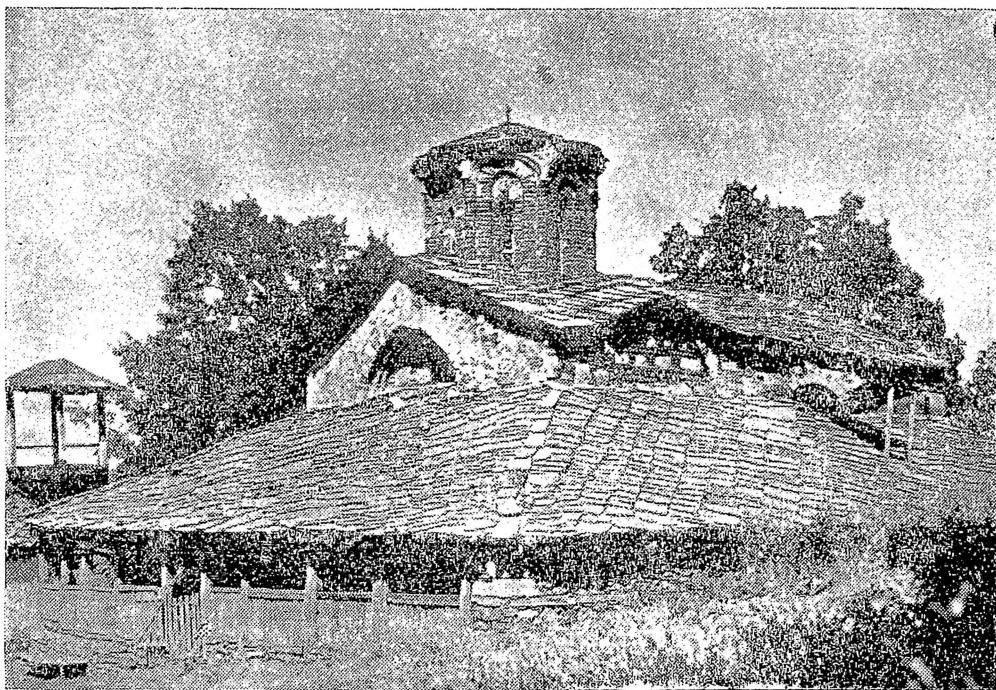
Фот. Музеја Јужне Србије

Матијевић, Цар Душан.

рену аркаду. Касније је патријарх Макарије зазидао отворе и поново живописао сву унутрашњост. Свака од три цркве има своју куполу,

а њени зидови су покривени фрескама из XIV ст. Нарочито у Богородичиној цркви живопис је доброг квалитета. Сем религиозних мотива, живопис Пећке патријаршије садржи и много историских портрета, а нарочито из каснијег времена. У црквама стоје саркофази архиепископа, а на југу је у маленој црквици данас смештена ризница Патријаршије.

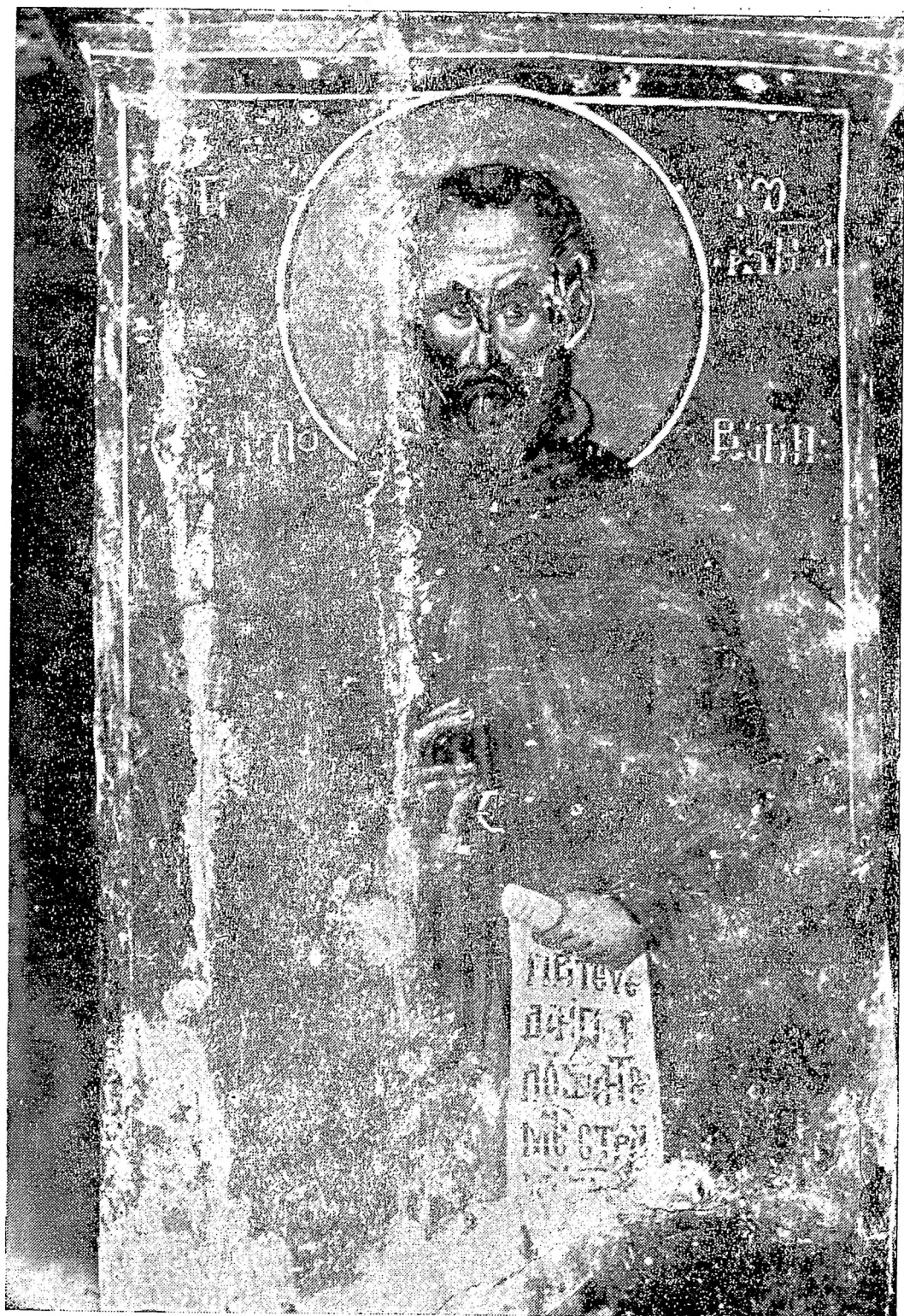
Из времена цара Душана сачувано је више цркава. Царску задужбину св. *Арханђела у Призренској Бисџирици* већ смо споменули као потпуну развалину. Црква је имала правоугаону основу са уписаним крстом и централном куполом. Многобројни фрагменти сведоче о врло богатом орнаменталном и фигуралном украсу портала и прозора. Од монументалних фресака остали су врло малени фрагменти у главној цркви као и у *капели св. Николе*.

Фот. Музеја Јужне Србије

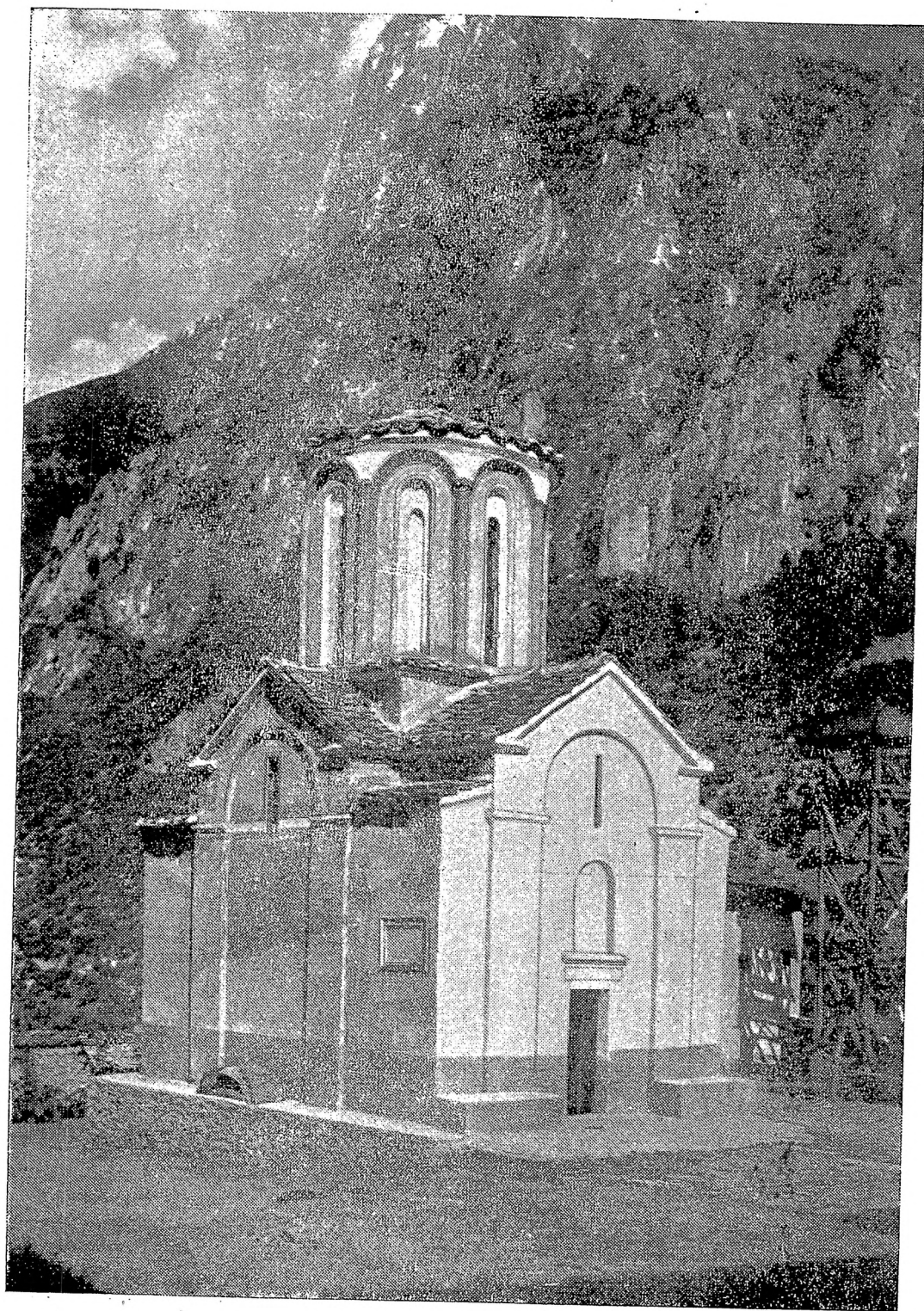
Манастир Псача.

У време цара Душана, сем владоца и велможе се појављују као ктитори цркава. У скопској околини налази се у с. *Љубошени* оправљена црква св. Николе, коју је градила госпођа Даница год. 1337. Црква има куполу и остатке врло лепих фресака, са пуно оригиналних идеја. На северном зиду је насликан цар Душан са породицом. И у другим местима има мањих црквица из тога времена, у *старом Велесу, Прилепу, Охриду*. Ту је у црквици св. *Николе* такође насликан цар Душан са породицом. У његово време је обновљена много старија црква у *Дренову*, са мермерним фрагментима из Стобија. Изгледа, да је и манастир св. *Димитрија у Велесу* грађен у дане цара Душана.

Псача, Св. Јоаким Осоговски.

Фот. Музеја Јужне Србије

Манастир Мајка,

Фот. Музеја Јужне Србије

У скопској околини је вероватно тада обновљена нешто старија црква св. Богородице у с. *Кучевиницу* а у *Штицу* је жупан Хреља подигао цркву св. Арханђела. Манастир *Трескавац* код Прилепа, који је постојао већ у византиско доба а даривали су га и бугарски и српски владоци, за Душана и Уроша добија делимично нов живопис.

Највећа црква тога доба је манастирска црква св. *Ђорђа у Леснову*. Њен ктитор је властелин Оливер. Црква, са две куполе, јако је прецизно грађена и сва је живописана интересантним фрескама. Сем Христовог циклуса претстављен је и живот св. Ђорђа, а у препрати је монументалан портрет цара Душана са царицом Јеленом. Оливер са породицом је чак двапута насликан. У Матејичу,

Фот. О. Г. С.

Манастир св. Андреје.

задужбини у Скопској Црној Гори, подигнутој на старој византиској основи са пет купола, насликани су опширни циклуси уметнички веома значајних фресака. Оне завршавају читав један период развитака живописа.

У другој половини XIV ст. настају још веома значајне српске цркве, али су израз веће локалне самосталности, него оне из пређашњег доба. У првом реду треба споменути цркву у *Псачи* близу Криве Паланке, са куполом изнад нартекста и са оригиналним фрескама. Ту су насликани цар Урош и краљ Вукашин. И у скопској околини из тога времена су остале мање, али карактеристичне цркве: западни део манастирске цркве св. *Николе*, црква у *Мајки* (око 1372), обе са новијим фрескама. На Трески је један од најзанимљивијих манастира *Андреаш*, задужбина Марковог брата Андреје (1389). У основи показује детелинасти облик, споља ма-

Св. Андреја, Апостоли у Гетсиманском врту.

Фот. О. Г. С.

Марков манастир.

Фот. О. Г. С.

скиран. Фреске у Андреашу показују ново стилско схватање при крају столећа. Сличну основу има и манастир *Св. Арханђела код Кучевитића*, само је јасније изражена. Г. 1366 подигао је Никола Станевић манастир *Конче*, а пет година раније Ђесар Гргур гради цркву Св. Богородице на Охридском Језеру, звану *Заум*. Ова последња зграда је традиционална у смислу српске архитектуре прве половине столећа.

У горњем Поречу има више цркава у развалинама, са карактеристичким архитектурним облицима. То су нарочито цркве у *Дезићу* и у *Модрици*. Али поред ових мањих црквица настала је и једна веома значајна црква у доба краља Марка, а то је црква св. Димитрија у *Марковом манастиру* код Скопља. Архитектура ове једнокуполне цркве је нешто старија, јер је грађење почето

Фот. О. Г. С.

Марков манастир, Фреска.

још у дане цара Душана, а завршена је после г. 1372. Сва унутрашњост ове цркве, чија је спољашњост наглашено пластична, покривена је фрескама. Њен живопис одликује се ванредном свежином и живахним покретом фигура, са пуно популарних мотива. И у овој појави видимо ослобођење од строгих византиских схема, што је општа стилска појава у српском живопису на крају столећа.

Маркова задужбина *св. Арханђела* у Марковој вароши код *Прилепа* претставља обнову много старије грађевине, са нешто првобитног живописа и јединим портретом краља Марка. Крајем столећа, монах Герман гради ближњи манастир *Зрзе*, а мање црквице настају у околини Охрида, Преспе и других религиозних центара. Изгледа да су тада монаси у великом броју градили испоснице

и мање цркве баш у самоћи језерских обала и острва, што нарочито сведочи црква св. Петра на истоименом острву Преспанског Језера.

Непосредно после турског завојевања скоро сасвим престаје грађевинарска делатност у Јужној Србији. Јер носиоци религиознога неимарства у XIV ст. су владаоци, касније и властела и архијереји, који после пада самосталне државе губе свој положај и њиме свој културни значај. У петнаестом столећу граде цркве сељаци, калуђери и социјално слабији. Наравно, те грађевине су скромне, обично полуобличасто засведене дворанице, са фрескама. Има их много и по варошима, и по селима; оне су данас веома богат извор за новији фолклор и популарне религиозне претставе. Формална византиска традиција пропада заједно са читавом религиозном и уметничком културом. Мајстори одлазе у иностранство, где се прилагођавају јачем уметничком животу, а стилски развитак српске уметности скоро престаје, искоришћавајући старе схеме живописа. Само у време рестаурације патријарха Макарија оживела је грађевинска делатност на средњовековној основи. Али живот под Турцима није више давао услове за снажнији уметнички развитак.

Средњи век је на Југу створио веома различите српске црквене грађевине, цењене од савременика а још више од данашњице, која у њима види снажне споменике српскога уметничкога стварања. Наш ограничени преглед нека и овом приликом допринесе бољем разумевању и чувању старог уметничког блага!

